
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μανόλης Μελάς, Ποτίδαιον Καρπάθου, Από την Προϊστορική Εποχή ως την Ύστερη Αρχαιότητα, New York, N.Y. Poseidon Benevolent Society of Karpathos, Inc., 1991, σελ. 96, εικ. 73, πίν. 36.

Πρόκειται για ένα βιβλίο το οποίο ασχολείται σύμφωνα με τον ίδιο τον συγγρ. με την «ιστορική και αρχαιολογική» θεώρηση της πόλης και της περιοχής του Ποσειδίου ή Ποτιδαίου της Καρπάθου. Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι κεφάλαια τα οποία αναφέρονται στην προϊστορία και την ιστορία της περιοχής με ιδιαίτερη έμφαση σε επιμέρους θεματικές ενότητες, όπως λόγου χάρη οι γραπτές πηγές, η τοπογραφία, η οικιστική οργάνωση, η θρησκεία και τα ταφικά έθιμα. Η μελέτη κλείνει με μια συνοπτική ανακεφαλαίωση όλων των παραπάνω με τη μορφή της ιστορικής επισκόπησης της εξέλιξης της περιοχής από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα.

Η Κάρπαθος είναι ένας εξαιρετικά ενδιαφέρων γεωγραφικός και πολιτισμικός νησιωτικός χώρος. Στη ζώνη επαφής ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ανατολία, κοντά στην Κρήτη και τη Ρόδο, πάνω στον θαλάσσιο δρόμο επικοινωνίας με την Κύπρο και τη Μέση Ανατολή, από νωρίς αποτέλεσε αντικείμενο αρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας από πολλούς επιστήμονες, Έλληνες και ξένους. Είχε, άλλωστε, την τύχη το ίδιο το νησί να βγάλει άξιους επιστήμονες, όπως ο Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, που ασχολήθηκαν με τη μελέτη του τόπου της καταγωγής τους και τις ιδιαιτερότητές του δημιουργώντας τις προϋποθέσεις αλλά και τα ερεθίσματα για πολλές επιτόπιες έρευνες που ακολούθησαν. Υπήρξαν έτσι τομείς έρευνας, όπως λόγου χάρη η λαογραφία και η κοινωνική ανθρωπολογία, που τα τελευταία χρόνια ανέδειξαν πολλές από τις ιδιομορφίες της κοινωνικής οργάνωσης και εξέλιξης των κοινοτήτων στην Κάρπαθο (π.χ. την έντονη απομόνωση) με πρωτότυπες και σημαντικές εργασίες που οδήγησαν σ' ένα πραγματικά αυξημένο ερευνητικό ενδιαφέρον¹. Το ίδιο συνέβη και με τη μελέτη της ιστορίας του νησιού που ξεκίνησε πρώτα με την πρωτοβουλία ντόπιων ιστορικών, όπως του Ε. Μανωλακάκη, και στη συνέχεια με τη συμβολή και άλλων Ελλήνων και ξένων επιστημόνων με διεθνή εμπέλεια (Μουτσόπουλος, Bent). Θα πρέπει ακόμη να σημειώσει κανείς ότι σημαντικές πληροφορίες διασώθηκαν από περιη-

---

1. Δασκαλοπούλου-Καπετανάκη, «Ερμηνεία της συγγενειακής οργάνωσης σε σχέση με την ιδιοποίηση της γης», *Ελληνική Κοινωνία* 1 (1987) 67-79· P. Kavouras, *Glendi and Xenitia: The Poetics of Exile in Rural Greece (Olymbos, Karpathos)*, Doctoral Thesis, Ann Arbor, Michigan, U.M.I., 1991.

γητές που επισκέφθηκαν το νησί τον προηγούμενο αιώνα περιγράφοντας ευρήματα, σχολιάζοντας το υπάρχον επιγραφικό υλικό και θίγοντας σημαντικά προβλήματα της αρχαίας τοπογραφίας. Ένας τομέας, ωστόσο, στον οποίο η έρευνα πραγματικά θα μπορούσε να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την ιστορική εξέλιξη του νησιού, αλλά δυστυχώς ατύχησε, είναι η αρχαιολογία και ιδιαίτερα η ανασκαφική δραστηριότητα. Εκτός από κάποιες σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιούνται κατά καιρούς, τα μοναδικά αρχαιολογικά ευρήματα του νησιού σήμερα αποκαλύπτονται είτε με τυχαίες εκσκαφές ή, στην καλύτερη περίπτωση, με επιτόπιες έρευνες από ενθουσιώδεις επιστήμονες (Hope Simpson-Lazenby, Μελάς). Η έλλειψη όμως οργανωμένης έρευνας έχει σοβαρό αντίκτυπο όχι μόνο στην ποσότητα των ευρημάτων και την αντιπροσωπευτικότητά τους αλλά και στην επιστημονικότητα των συμπερασμάτων που εξάγονται, αφού δεν υπάρχει αντικειμενικά η δυνατότητα για την εφαρμογή μιας σωστής ερευνητικής μεθοδολογίας. Ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα που φαίνεται ότι δημιουργείται από την απουσία οργανωμένης έρευνας είναι και η συλλογή, φύλαξη και αξιοποίηση των τυχαίων αλλά εντυπωσιακών αρχαιολογικών ευρημάτων, τα οποία στην καλύτερη περίπτωση φυλάσσονται σε τοπικές συλλογές ή τις περισσότερες φορές, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και στο βιβλίο που παρουσιάζεται εδώ, καταλήγουν και παραμένουν (!) στα χέρια ιδιωτών (σ. 7, παρ. 1.4.) Όλες οι παραπάνω ιδιαιτερότητες συνθέτουν ένα ιδιαίτερα απαιτητικό πεδίο έρευνας στο πλαίσιο του οποίου καλείται να κινηθεί ο συγγρ. του βιβλίου. Ο Μελάς γνωρίζει πολύ καλά τα προβλήματα αυτά, αφού και ο ίδιος κατάγεται από το νησί και κατορθώνει να τα αντιμετωπίσει με επιτυχία, όπως φαίνεται και από το βιβλίο.

Ο χώρος που αποτελεί το αντικείμενο μελέτης του συγγρ. είναι ίσως το πιο ενδιαφέρον, τοπογραφικά και ιστορικά, τμήμα της Καρπάθου, όπου σύμφωνα με τις ενδείξεις υπήρχε το αρχαίο Ποτίδαιον —που αργότερα μετονομάστηκε Ποσειδί— και σήμερα βρίσκεται η σύγχρονη πρωτεύουσα του νησιού, τα Πηγάδια. Πρόκειται για την ανατολική ακτή του νησιού που περιλαμβάνει ένα μεγάλο φυσικό λιμάνι και τη γύρω περιοχή του. Η πρόθεση του συγγρ. σ' ένα κείμενο 55 σελίδων είναι (α) να συγκεντρώσει όλα τα δημοσιευμένα στοιχεία, ιστορικά και αρχαιολογικά, για την περιοχή του Ποτίδαιου (κεφ. 1-9) προσθέτοντας και κάποια τελευταία ευρήματα τα οποία αποκάλυψε ο ίδιος, είτε την ύπαρξη των οποίων πληροφορήθηκε και (β) να προχωρήσει στη σύνθεσή τους επιχειρώντας να αποσαφηνίσει σημαντικά ερευνητικά προβλήματα που καλύπτουν μια σειρά από ζητήματα (κεφ. 10), πολλά από τα οποία εξακολουθούν και σήμερα να παραμένουν ανοικτά. Το πρώτο το επιτυγχάνει απόλυτα, αφού γνωρίζει τη σχετική βιβλιογραφία και έχει την ικανότητα να τη σχολιάζει δημιουργικά, αν και είναι αναμενόμενο ο σχολιασμός να μην κινείται με την ίδια πρωτοτυπία και ασφάλεια σε χώρους που ποικίλλουν από την κλασική και παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική μέχρι την επιγραφική και τη νομισματική (κεφ. 5-9). Στο δεύτερο, που είναι και πολύ πιο απαιτητικό, αφού χρειάζεται πολλές διεπιστημονικές προσεγγίσεις, ο συγγρ. δεν ξεπερνάει τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων που περισσό-

τερο θα έλεγε κανείς προσφέρονται ως σκέψεις για μελλοντική διερεύνηση. Κάτι που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι η γλώσσα του κειμένου. Ο συγγρ. ξέρει να χειρίζεται τον επιστημονικό λόγο που απευθύνεται σε ευρύ κοινό με γλαφυρότητα και ακρίβεια χωρίς να πέφτει σε ακρότητες.

Ο συγγρ. κινείται σε γνώριμα εδάφη, αφού έχει ασχοληθεί με παρόμοια θέματα και στο παρελθόν (1979, 1981) και το γεγονός ότι ελέγχει ερευνητικά τον γεωγραφικό αυτό χώρο αποτελεί ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα της μελέτης του. Λόγω των σπουδών του και της μακρόχρονης πείρας του γνωρίζει τα προβλήματα μιας «επιστημονικής» ανάγνωσης και χρήσης του υλικού, τουλάχιστον όσον αφορά την προϊστορία του νησιού². Αυτή η γνώση διαφαίνεται ως μεθοδολογική πρόταση ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει κάποιες κατηγορίες ευρημάτων (Μινωικό υλικό). Ωστόσο, ο συγγρ. επιλέγει συνολικά να κινηθεί, ίσως δικαιολογημένα εξαιτίας της φύσης της εργασίας και του χρονολογικού και πολιτισμικού φάσματος που καλύπτει, περισσότερο προς μια συνοπτική θεώρηση των δεδομένων, με αποτέλεσμα οι επιμέρους κριτικές εκτιμήσεις που αφορούν τις ιστορικές περιόδους να περιορίζονται κυρίως σε ήδη διατυπωμένες από άλλους ερευνητές παρατηρήσεις (σελ. 26). Μια βασική παρατήρηση που προκαλεί κατ' αρχήν τον αναγνώστη και που σίγουρα αποτελεί κεντρικό ζητούμενο της εργασίας είναι ο ορισμός του χώρου του Ποτιδαίου ή Ποσειδίου. Η μοναδική αναφορά για την έκτασή του και τα χαρακτηριστικά του, εκτός από την περιγραφή του ντόπιου ιστορικού Ε. Μανωλακάκη (*Καρπαθιακά*, Αθήνα 1896) που θα μπορούσε να θεωρηθεί ελλιπής, αφού χρησιμοποιεί αποκλειστικά μεμονωμένες αρχαιολογικές ενδείξεις της εποχής του και κάποια γενικά τοπογραφικά στοιχεία (σελ. 1), είναι οι παρατηρήσεις του συγγρ. που βασίζονται σε προσωπικές πληροφορίες, παλιές και νεότερες αλλά και ευρήματα που ενισχύουν συγκεκριμένες ερμηνευτικές τοποθετήσεις (σσ. 17-22). Θα μπορούσε, ωστόσο, να παρατηρήσει κανείς ότι όλα αυτά τα ευρήματα δεν είναι αποτέλεσμα συστηματικής επιφανειακής έρευνας (survey), και αν ληφθεί υπόψη ότι σήμερα ο ορισμός των οργανωμένων ανθρώπινων εγκαταστάσεων στον χώρο αφορά ένα πλήθος από παραμέτρους που διαφοροποιούνται διαχρονικά όπως η γεωμορφολογία, το περιβάλλον, η οικιστική οργάνωση, οι παραγωγικές δραστηριότητες, ο συμβολισμός και οι πολιτικές ανακατατάξεις (τέτοιες εργασίες έχουν γίνει σε άλλα νησιά όπως η Μήλος και η Κέα)³, τότε οι ερμηνείες που παρουσιάζονται βασισμένες αποκλειστικά σε περιγραφικά στοιχεία είναι απλουστευτικές. Ποια τελικά είναι τα όρια του αρχαίου Ποτιδαίου και γιατί; Ποια είναι η σχέση του με τις υπόλοιπες τρεις ή τέσσερις πόλεις του νησιού; Αυτά είναι σύνθετα ερωτήματα που απαιτούν μια σε βάθος έρευνα και συνεκτίμηση των δεδομένων. Το δίλημμα που έχει να αντιμετωπίσει κανείς σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι να επιλέξει ανάμεσα

2. E. Melas, *The Islands of Karpathos, Saros, and Kasos in the Neolithic and Bronze Age* [SIMA 68], Göteborg 1985.

3. J. F. Gherry, C. Renfrew και M. Wagstaff (εκδ.), *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge 1982· J. F. Cherry, J. L. Davis και E. Mantzourani, *Keos. Landscape Archaeology as Longterm History*, Los Angeles 1991.

σε μια εκλαϊκευτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας και στην επιστημονική προσέγγιση. Ο συνδυασμός των δύο είναι εξαιρετικά απαιτητικός. Είναι βέβαιο ότι ο συγγρ. αναγκάζεται να επιλέξει τη συγκεκριμένη μορφή πραγμάτευσης εξαιτίας του συνοπτικού χαρακτήρα της εργασίας, αλλά θα περίμενε κανείς μια, έστω και ενδεικτική, αναφορά στον σύγχρονο αυτόν προβληματισμό. Στη συντομία της μελέτης και στην παραπομπή σε προηγούμενες εργασίες (Melas 1985), όπως άλλωστε σημειώνεται και από τον ίδιο (σελ. 5), θα πρέπει να οφείλεται και η μη αναφορά σε μεθοδολογικά προβλήματα εντοπισμού λόγου χάρη των προϊστορικών θέσεων ή των κριτηρίων με τα οποία π.χ. γίνεται η επιλογή της παρουσίασης των θέσεων που περιγράφονται στα κεφάλαια 1.1 μέχρι και 1.11. Ο συγγραφέας γνωρίζει την αδυναμία των σημερινών δεδομένων και αναφέρεται στη χρησιμότητα «μελλοντικών επιφανειακών και ανασκαφικών ερευνών» για την ολοκλήρωση της μελέτης (σ. 52).

Μεγάλο μέρος της εργασίας καταλαμβάνει η συζήτηση της ιστορικής τοπογραφίας της περιοχής και συγκεκριμένα η ακριβής θέση της πόλης του Ποσειδίου σε σχέση με τα εκτεταμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τις επιφανειακές αρχιτεκτονικές ενδείξεις, νομίσματα, επιγραφικές μαρτυρίες αλλά και επιτόπιες παρατηρήσεις του συγγρ. (σσ. 17-28). Το ζήτημα αυτό δεν είναι εύκολο κανείς να το παρακολουθήσει χωρίς τις απαιτούμενες ειδικές γνώσεις, φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές, κάτι που ο συγγραφέας το αντιμετωπίζει με την έμφαση που δίνει στα δημοσιευμένα στοιχεία. Από την άλλη μεριά ο συγγρ. ξεδιπλώνει μια πειστική συλλογιστική (σσ. 18-22) με ιδιαίτερα προσόντα την άμεση γνώση του χώρου, την πρόσβασή του σε ευρήματα ελάχιστα γνωστά στους περισσότερους, μια συλλογιστική, ωστόσο, η οποία αναμένεται να ενισχυθεί στο μέλλον μέσα από νέες ανασκαφές και δημοσιεύσεις.

Πιο συγκεκριμένα, τα κείμενα που αναφέρονται σε θέματα θρησκείας, χώρους λατρείας και ταφικές πρακτικές έχουν την τύχη να βασίζονται σε μελέτες έμπειρων ερευνητών όπως του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου, ο οποίος ανέσκαψε το εντυπωσιακό ταφικό μνημείο της Μήλης και σχολίασε τοπογραφικά τα νεκροταφεία της κλασικής και ελληνιστικής εποχής⁴ (κεφ. 6 και 8). Η αναφορά στα ευρήματα αυτά γίνεται αναλυτικά αλλά χωρίς σχόλια, όπως είναι αναμενόμενο. Ο συγγρ. κάνει αναφορά και σε κάποια καινούργια ταφικά ευρήματα που βρέθηκαν πρόσφατα στην περιοχή (υπάρχει και φωτογραφία) χωρίς δυστυχώς να παραπέμψει βιβλιογραφικά στις έρευνες των αρχαιολόγων που τις πραγματοποίησαν (σ. 41). Τα ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι περιορισμένα και αναφέρονται κυρίως σε ήδη δημοσιευμένες ιστορικές πληροφορίες και πρόσφατες ανασκαφικές δραστηριότητες (κεφ. 7). Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η παρουσίαση των επιγραφών (δεκαεπτά τιμητικά ψηφίσματα και αναθήματα) που προέρχονται από την περιοχή, όλων δημοσιευμένων εδώ και πολλά χρόνια (κεφ. 9).

4. Ν. Μουτσόπουλος, *Κάρπαθος* [Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 7], Θεσσαλονίκη 1978.

Είναι η τέταρτη φορά που ο Μανόλης Μελάς καταπιάνεται με την παρουσία και σύνθεση αρχαιολογικού υλικού που προέρχεται από την Κάρπαθο⁵. Είναι χαρακτηριστική η άνεση με την οποία κινείται όταν βρίσκεται στον χώρο της προϊστορίας αλλά και η τόλμη του να θίξει γενικότερα προβλήματα έρευνας μεταγενέστερων εποχών, όσο και αν αυτά απαιτούν ιδιαίτερες εξειδικεύσεις. Είναι πολύ θετικό το γεγονός ότι ο συγγρ. παρακολουθεί τις εξελίξεις της έρευνας στο νησί (οργανωμένης ή τυχαίας) και τις δημοσιεύει σχολιάζοντας ζητήματα που παραμένουν άλυτα. Αν λάβει μάλιστα υπόψη του κανείς την έλλειψη συστηματικών αρχαιολογικών ερευνών στην Κάρπαθο αλλά και τα προβλήματα πρόσβασης στο υλικό που βρίσκεται διάσπαρτο σε συλλογές, μελέτες σαν κι αυτή προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες στη γνώση αυτής της ενδιαφέρουσας περιοχής.

Η λιτή αλλά προσεγμένη έκδοση του βιβλίου θα μπορούσε να είχε αποφύγει κάποια (λίγα) τυπογραφικά λάθη που δικαιολογούνται ίσως από το γεγονός ότι το βιβλίο τυπώθηκε στην Αμερική, αλλά κυρίως την κακή εκτύπωση πολλών φωτογραφιών που τελικά αποδυναμώνουν την καθαρότητα του περιεχόμενου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

Pindaro, Le Pitiche. Introduzione, testo critico e traduzione di *Bruno Gentili*, commento a cura di *Paola Angeli Bernardini, Ettore Cingano, Bruno Gentili e Pietro Giannini*, Verona, Fondazione Lorenzo Valla, 1995, σελ. cxxvi, 712.

Η πινδαρική έρευνα, σε αντίθεση με την τραγική, παρουσιάζει ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο που είχε ως πρόσφατα το παράλληλό του στην ομηρική φιλολογία. Εννοώ την έλλειψη σύγχρονων ερμηνευτικών υπομνημάτων, τη στιγμή που η παραγωγή μελετών είναι εξαιρετικά πλούσια και καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και προβλημάτων¹. Ως τώρα υπήρχε, με εξαίρεση τα υπομνήματα στους *Ισθμιονίκους* από τον Thummer και τον Privitera² ή τη δική μου ερμηνευτική έκδοση των *Πυθιονίκων*³, μόνο επιλεκτικός σχολιασμός (π.χ. Carey, Kirkwood, Verdenius, Willcock, Instone⁴) ή εξαντλητικός υπομνηματισμός

5. Ε. Μελάς, «Η εποχή του Χαλκού στην Κάρπαθο», *Καρπαθιακαί Μελέται*, Αθήνα 131-192 (1979) και «Νέα στοιχεία για τη Μινωική αποίκηση της Καρπάθου», *α.τ.*, 99-161 (1981). Βλ. και παραπάνω, σημ. 2.

1. Βλ. την πολύτιμη κριτική βιβλιογραφική επισκόπηση για τα έτη 1934-1987 την οποία συνέταξε ο D. E. Gerber στο περιοδικό *Lustrum* 31 (1989) και 32 (1992).

2. E. Thummer, *Pindar. Die Isthmischen Gedichte*, Χαϊδελβέργη 1968/69 (2 τόμοι). G. A. Privitera, *Pindaro. Le Istmiche*, Μιλάνο 1982.

3. *Πινδάρου Πυθιονίκοι*, Μετάφραση Γ. Οικονομίδης, Εισαγωγή & Σχόλια Δ. Ι. Ιακώβ, Ηράκλειο 1994.

4. C. Carey, *A Commentary on Five Odes of Pindar*, Νέα Υόρκη 1981. G. M. Kirkwood,

μόνο μιας ωδής (Gerber, Braswell⁵). Από την άποψη αυτή η υπό κρίση υπομνηματισμένη έκδοση των *Πυθιονικών* του Πινδάρου, φροντισμένη από καταξιωμένους ιταλούς ερευνητές, είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη. Ο καλαισθητά τυπωμένος και υποδειγματικά διαρθρωμένος τόμος είναι άκρως περιεκτικός και ικανοποιεί απολύτως τις απαιτήσεις που ενδέχεται να έχει ο επαρκής και ερευνητικά ενήμερος χρήστης από ένα μεσαίας κλίμακας υπόμνημα.

Ύστερα από την κατατοπιστική γενική εισαγωγή (σσ. vii-xciv) ακολουθούν: γενική βιβλιογραφία (σσ. xcν-cxvii) και κατάλογος των πινδαρικών παπύρων και των βυζαντινών κωδίκων (σσ. cxviii-cxx), καθώς και χάρτες (σσ. cxxi-cxxvi). Το δεύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 1-324) περιλαμβάνει πίνακα συμβόλων, το αρχαίο ελληνικό κείμενο (με κριτικό υπόμνημα) και, αντιχριστά, την ιταλική μετάφραση των *Πυθιονικών* πριν από κάθε ωδή προτάσσονται: ειδική εισαγωγή, σχετική βιβλιογραφία, που χρησιμοποιείται συντομογραφημένη στο υπόμνημα, και μετρική ανάλυση. Το τρίτο μέρος (σσ. 325-684) είναι αφιερωμένο στο ερμηνευτικό υπόμνημα. Ο τόμος κλείνει με χρήσιμα αναλυτικά ευρετήρια (σσ. 685-712).

Η γενική εισαγωγή αναφέρεται σε θέματα όπως «αθλητισμός και ποίηση» (χρησιμότετες πληροφορίες για τη θέσπιση και την οργάνωση των πανελληνίων αγώνων και για το αθλητικό τους πρόγραμμα, καθώς και μια άκρως διαφωτιστική διεξοδική ανάλυση [σσ. cxviii-lxiii], κατά χρονολογική τάξη, των δώδεκα *Πυθιονικών*), «η ανάγνωση του Πινδάρου» (πραγμάτευση μεταφραστικών προβλημάτων με αναφορές στην ευρωπαϊκή, κυρίως γερμανική, εμπειρία και πρακτική), «ιστορία της παραδόσεως του κειμένου» (παρακολούθηση των τυχών του κειμένου από την πρώτη εκτέλεση της ωδής ως τη μεταγραφή του σε μικρογράμματη γραφή στο Βυζάντιο), «τα χειρόγραφα» (επισημάνση της «ανοιχτής» παράδοσης του πινδαρικού κειμένου, γεγονός που οδήγησε τον Turyn, τον Maas και τον Irgoin σε κατάρτιση διαφορετικών στεμμάτων, και η ενδιαφέρουσα θέση ότι μερικές γραφές είναι αρχαίες και δεν οφείλονται σε εικασίες των βυζαντινών φιλολόγων).

Η πραγμάτευση είναι σαφής και πλήρως τεκμηριωμένη, και σε ελάχιστα σημεία θα είχε να διαφωνήσει κανείς. Σημειώνω μόνο δύο γενικές παρατηρήσεις: 1. Ο αναγνώστης αισθάνεται την έλλειψη ενός κεφαλαίου που θα πραγματευόταν την πρόσληψη του Πινδάρου από την ευρωπαϊκή ποίηση (βλ. ενδεικτικά Th. Schmitz, *Pindar in der französischen Renaissance*, Γοττίγγη 1993). 2. Η διεξοδική ανάλυση των ωδών, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, μερικές φορές συμπίπτει με τις επισημάνσεις που γίνονται στις ειδικές εισαγωγές, ενώ, όπως θα δούμε πιο κάτω, διαπιστώνεται και κάποια διάσταση απόψεων ανάμεσα

Selections from Pindar, Chico 1982. W. J. Verdenius, *Commentaries on Pindar*, Leiden 1987/88 (2 τόμοι). M. M. Willcock, *Pindar. Victory Odes*, Cambridge 1995. S. Instone, *Pindar. Selected Odes*, Warminster 1996.

5. D. E. Gerber, *Pindar's Olympian One: A Commentary*, Τορόντο 1982. B. K. Braswell, *A Commentary on the Fourth Pythian Ode of Pindar*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1988 (και όχι 1987, όπως αναγράφεται στη γενική βιβλιογραφία της κρινόμενης έκδοσης).

στη γενική εισαγωγή και το ερμηνευτικό υπόμνημα. Από τις περιπτώσεις των επικαλύψεων περιορίζομαι μόνο σ' ένα εύγλωττο παράδειγμα, που αφορά τον 4ο *Πυθιόνικο*. Γενική εισαγωγή σ. lix: «L'ode fu molto probabilmente inviata dal poeta ad Arcesilao per essere eseguita alla corte del sovrano non da un coro, data l'estensione del canto, ma da un singolo cantore secondo le modalità del canto citarodico, con o senza l'accompagnamento di un coro muto.» = Ειδική εισαγωγή σ. 103: «L'ode fu, molto probabilmente, inviata dal poeta ad Arcesilao per essere eseguita, è da credere, alla corte del sovrano non da un coro, data l'insolita estensione del canto, ma da un singolo cantore: un vero e proprio carme citarodico con o senza l'accompagnamento di un coro muto». Προσωπικά θα προτιμούσα τη μεταφορά των πολύτιμων πληροφοριών, των εύστοχων παρατηρήσεων και των πειστικών ερμηνειών στις ειδικές εισαγωγές, έτσι ώστε και η γενική εισαγωγή να πυκνώσει και να γίνει ευσύνοπτη (η έκτασή της θα ήταν περίπου η μισή σε σχέση με τη σημερινή) και να δημιουργηθεί ο απαραίτητος χώρος για να αντιμετωπιστεί η πρώτη έλλειψη που επισημάνθηκε αμέσως πιο πάνω.

Επισυνάπτω εδώ δύο ειδικότερες παρατηρήσεις: 1. Από τη συζήτηση των τυχών του κειμένου απουσιάζει μια μνεία της πλατιά διαδεδομένης άποψης ότι κατά τη μετάβαση από τον παπύρινο κύλινδρο στον χειρόγραφο κώδικα, από παραδρομή, οι *Ισθμιόνικοι* τοποθετήθηκαν στο τέλος του κώδικα, ενώ η κανονική τους θέση ήταν πριν από τους *Νεμεονίχους*. Την άποψη αυτή την απέρριψε πρόσφατα ο A. Cameron, *Callimachus and his Critics*, Princeton 1995, σ. 110 (με σχετική βιβλιογραφία). 2. Ixvii σημ. 2: Για την αξιολόγηση του Ευσταθίου ως κριτικού του Πινδάρου, εκτός από το άρθρο του F. Montanari στο οποίο παραπέμπει ο Gentili, βλ. A. Kambylis, *Eustathius über Pindars Epinikiendichtung*, Γοττίγγη 1991· στον ίδιο μελετητή οφείλουμε και την κριτική έκδοση του κειμένου του Ευσταθίου: *Eustathios von Thessalonike. Prooimion zum Pindarkommentar*, Γοττίγγη 1992. Είναι αυτονόητο ότι όλες οι παραπομπές στον Drachmann θα πρέπει να αντικατασταθούν από αυτή τη νεότερη και εγκυρότερη έκδοση.

Το υπόμνημα προδίδει βαθύτατη γνώση όλων των προβλημάτων του κειμένου και της ερμηνείας του, και οι απόψεις που διατυπώνονται διακρίνονται για την ευθυκρισία, την προσεκτική τεκμηρίωση και τη βιβλιογραφική ενημέρωσή τους. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν αποσκοπούν κατά κανέναν τρόπο στο να μειώσουν την πολύτιμη και πολύμοχθη προσφορά των εκδοτών, αλλά στο να προτείνουν κάποιες βιβλιογραφικές συμπληρώσεις και στο να συνεχίσουν τη συζήτηση γύρω από τα γοητευτικά προβλήματα του Πινδάρου.

Πυθ. 1.21-2 (σ. 337): Οι εκδότες⁶ υποστηρίζουν ορθά ότι η χρήση του επιθέτου *άγνός* που χαρακτηρίζει το *πῦρ* ανάγεται σε δύο λόγους: α) το *πῦρ* συνδέεται με μια θεότητα, τον

6. Για λόγους συντομίας αναφέρω τους συντάκτες του υπομνήματος με τον περιληπτικό όρο «εκδότες». Για τον ακριβή επιμερισμό των ευθυνών κατά τον υπομνηματισμό των επιμέρους ωδών βλ. τη σημείωση στο verso της σελίδας του τίτλου του βιβλίου.

Ἦφαιστο, και β) προκαλεί φόβο, στον βαθμό που δεν τολμά να το πλησιάσει κανείς ή να το ακουμπήσει. Θα πρέπει, ωστόσο, να συνυπολογιστεί και ένας τρίτος λόγος, η καθαρή/εξαγνιστική ιδιότητα του πυρός. Βλ. π.χ. P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer*, Μόναχο 1920, σ. 97. Για την ενεργητική σημασία του συνώνυμου επιθέτου *καθαρός* βλ. το σχόλιο του Gerber στον *Ολ.* 1,26.

Πυθ. 1.39 (σ. 341): *Λύκιε*. Για το επίθετο αυτό του Απόλλωνα βλ. την πρόσφατη μονογραφία του D. E. Gershenson, *Apollo the Wolf-god*, Virginia 1991.

Πυθ. 2.55 (σ. 385): *βαίνων, ἀλλὰ μοιρίδιον ἦν*. Για τη σύνταξη πρβ. *Ολ.* 1.14 *δρέπων μὲν ... ἀγλαΐζεται δέ, με το σχετικό σχόλιο του Gerber και του Verdenius.*

Πυθ. 1.70 (σ. 354· πρβ. *Πυθ.* 8,1-5, σ. 563): Για την έννοια της στάσεως βλ. J. Gehrke, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrh. v. Chr.*, Μόναχο 1985, και Λ. Μανωλόπουλος, *Στάσις-επανάστασις-νεωτερισμός-κίνησις. Συμβολή στην έρευνα της πολιτικής ορολογίας των αρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1991.

Πυθ. 1.86 (σ. 359): *ἀφευδεῖ δὲ πρὸς ἄχμοι χαλκευε γλῶσσαν*. Ορθά οι εκδότες παρατηρούν ότι η τολμηρή μεταφορά διευκολύνθηκε από τον στ. 44, όπου γίνεται λόγος για τον ποιητή-ακοντιστή, και παραπέμπουν σε παράλληλα χωρία από τον ίδιο τον Πίνδαρο και από την υπόλοιπη γραμματεία. Θα έπρεπε, ωστόσο, με την ευκαιρία αυτή, να αναφερθούν στη γενικότερη παρομοίωση του λόγου με όπλο (πρβ. σχετικά τη μελέτη μου «Ἄφευδεῖς ὄιστοί», *Ελληνικά* 46, 1996, 141-142) και να παραπέμψουν επίσης στη λέξη *κῆλα* από την αρχή της ωδής (12). Είναι ενδιαφέρον, ας σημειωθεί εδώ παρεκβατικά, να παρατηρήσουμε ότι η μαγική μελωδία που προέρχεται από τη λύρα του Απόλλωνα χαρακτηρίζεται ως βέλος, αν αναλογιστούμε ότι ο θεός είναι κάτοχος και του τόξου και της λύρας (πρβ. καλλιμάχιο *Ὕμνον εἰς Ἄπόλλωνα* 19 με το σχόλιο του Williams) και, κατά τον Ηράκλειτο (απ. 27 Marc. = 51 D.-K.), τόσο το μουσικό όργανο όσο και το τηλεβόλο όπλο διακρίνονται για την *παλίντονον* αρμονία τους. Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί ότι η λέξη *κῆλα* απαντά στο A 53 της *Ιλιάδας* σε σχέση με τα φονικά βέλη του Απόλλωνα τα οποία ο θεός εκτοξεύει εναντίον του στρατοπέδου των Ελλήνων.

Πυθ. 1.97-8 (σ. 363): Το *κοινανίαν* θεωρείται ότι επιτελεί λειτουργία επιθέτου (*κοινωνός*) και είναι κατηγορούμενο στο *μιν* (δηλ. τον Φάλαρη). Για μια διαφορετική συντακτική πρόταση βλ. το σχόλιο του Verdenius στον *Ολ.* 10.70.

Πυθ. 2.56 (σ. 387): *τὸ πλουτεῖν δὲ σὺν τύχῃ πότμου σοφίας ἄριστον*. Ο προβληματικός αυτός στίχος έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, με επιλογή κάθε φορά διαφορετικής σύνταξης (για τις τέσσερις δυνατότητες σύναψης των ὀρων βλ. το υπόμνημά μου, σσ. 212-213). Οι εκδότες προκρίνουν τη λύση του Bowra και την παραθέτουν αυτολεξεί: «wealth with the fortune of wisdom that fate gives is best». Πρβ. Most⁷: «wealth together with the wisdom that fate assigns is the best that men can hope to attain». Το πρόβλημα, ωστόσο, ανακύπτει από τη διαπίστωση ότι η σύνεση στον Πίνδαρο δεν χαρίζεται από τον θεό, αλλά είναι η προϋπόθεση για τη διατήρηση του θεόσταλου πλούτου και της ευτυχίας. Απόδειξη αποτελούν τα χωρία που επικαλούνται οι εκδότες. Στον *Πυθ.* 5.1-14 ο Αρχεσίλαος διαθέτει την απαραίτητη σύνεση για να «αντέξει» τη «*θεόδοτον δύναμιν*», σύνεση αχριβώς που στερείται ο Ιξίων στον υπό εξέταση επίνικο και γι' αυτό καταστρέφεται. Άλλωστε, ο Ιέρων διακρίνεται για τον συνετό χαρακτήρα του (65). Φορέας της σύνεσης είναι, επομένως, ο πλούσιος εγκωμιαζόμενος θνητός. Στον *Νεμ.* 7,58 κ.ε. ο λόγος

7. G. W. Most, *The Measures of Praise. Structure and Function in Pindar's Second Pythian and Seventh Nemean Odes*, Γοττίγγη 1985, σσ. 90-91.

είναι για τη Μοίρα που «σύνεσιν οὐκ ἀποβλάπτει φρενῶν». Και εδώ η σύνεση προϋπάρχει στον εγκωμιαζόμενο. Στον *Πυθ.* 1.41 κ.ε., τέλος, η σχέση με τον επίμαχο στίχο είναι τόσο απόμακρη και γενική ώστε δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για ακριβές παράλληλο. Ο Gallet⁸ προτείνει τον εξής συνδυασμό λέξεων: τὸ πλουτεῖν δέ / σὺν τύχῃ σοφίας / ἄριστον πότμου, και κατανοεῖ τον στίχο ως ακολούθως: το να είσαι πλούσιος χάρη στο ποιητικό σου τάλαντο (από τη σκοπιά του ποιητή) / χάρη στη σύνεσή σου (από τη σκοπιά του Ίέρωνα που διατηρεῖ τον πλούτο του, χάρη στον ώριμο χαρακτήρα του, και τον αξιοποιεῖ ορθά χρηματοδοτώντας τον ποιητή) είναι η καλύτερη τύχη. Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται να κινείται και ο Gentili, μολονότι δεν συμπεριλαμβάνει στην απόδοσή του τη γενική πότμου (σ. xlvii): «Il meglio per l'uomo è la ricchezza associata alla saggezza e al talento poetico».

Πυθ. 3.1 και 3.4 (σ. 407): Ο Χίρων εσφαλμένα θεωρείται γιος του Δία. Οι εκδότες παραπέμπουν στο σχόλιό τους στον *Πυθ.* 9.29, όπου ορθά ο σοφός Κένταυρος μνημονεύεται ως γιος του Κρόνου.

Πυθ. 3.36-7 (σ. 414): Παράλληλα για τον κοινόχρηστο τόπο σύμφωνα με τον οποίο αρκεί μια μικρή σπίθα για να προκληθεί καταστροφική πυρκαγιά βλ. στο μελέτημά μου στα *Ελληνικά* 35 (1984) 138 κ.ε.

Πυθ. 4.4 (σ. 428): Για τους Δελφούς ως κέντρο της γης βλ. A. Ballabriga, *Le Soleil et le Tartare. L'image mythique du monde en Grèce archaïque*, Παρίσι 1986, σσ. 11 κ.ε.

Πυθ. 4.46 (σ. 441): *Καφισοῦ παρ' ὄχθαις*. Η γέννηση ενός παιδιού μακριά από το σπίτι υποδηλώνει ενδεχομένως άγνοια των οικείων της μητέρας για τον τοκετό (πρβ. Braswell, *ό.π.*, σ. 127). Βέβαια, η Κρέουσα, που έχει μείνει έγκυος από τον Απόλλωνα, γεννά τον Ίωνα στο σπίτι, αλλά ο θεός φροντίζει η κυοφορία και ο τοκετός να μη γίνουν αντιληπτά από τον πατέρα της (Eur. *Ίων* 14). Κάποιο σχόλιο θα ήταν εδώ απαραίτητο.

Πυθ. 4.50 (σ. 442): *ἀλλοδαπῶν ... γυναικῶν*. Υπαινιγμός στο προελληνικό στρώμα των κατοίκων της Λήμνου (πρβ. Ηρόδοτο 6.137-9 και Braswell, *ό.π.*, σ. 131). Ο χαρακτηρισμός απαιτεί κάποιον σχολιασμό.

Πυθ. 4.203-4 (σσ. 482-483): Είναι μεθοδολογικά επισφαλές να στηριχθεί κάποιος στο σχόλιο στον Απολλώνιο Ρόδιο 2.531-2, σύμφωνα με το οποίο ο βωμός του Ποσειδώνα βρισκόταν στη Βιθυνία, για να εικάσει στη συνέχεια ότι οι θρακικοί ταύροι στον Πίνδαρο (205) αποτελούν υπαινιγμό στη Βιθυνία, επειδή, κατά τον Ηρόδοτο, οι Βιθνοί κατάγονται από τη Θράκη.

Πυθ. 5.9 (σ. 513): Η μνεία του Κάστορα έχει ενδεχομένως και συμβολική σημασία, αν αναλογιστούμε ότι οι Διόσκουροι σχετίζονται με τις γαλήνιες θάλασσες (βλ. Kannicht σχόλιο στους στ. 1495-511 από την Ελένη του Ευριπίδη), πράγμα που σημαίνει ότι το σκάφος της πολιτείας (μια εικόνα ιδιαίτερας προσφιλής στην αρχαία ελληνική ποίηση) έχει γλιτώσει από την επικίνδυνη θαλασσοταραχή της εμφύλιας σύγκρουσης. Αν ο υπαινιγμός αυτός ευσταθεί, τότε ενισχύεται ο πολιτικός χαρακτήρας των εισαγωγικών στίχων της ωδής, χαρακτήρας που έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί. Μια νύξη προς την κατεύθυνση αυτή υπάρχει στην εισαγωγή στην ωδή (σ. 160), αλλά δεν αξιοποιείται στο ερμηνευτικό υπόμνημα.

Πυθ. 5.41 (σ. 524): *Κρήτες ... τοξοφόροι*. Πρβ. Καλλιμάχο fr. dub. 786 Pfeiffer. Για επιγράμματα της *Παλατινής Ανθολογίας* που αναφέρονται στη φήμη των Κρητών ως

8. B. Gallet, *Recherches sur Kairos et l'ambiguïté dans la poésie de Pindare*, Μπορντό 1990, σσ. 344 κ.ε., ιδιαίτερα σ. 348.

τοξοτών βλ. Β. Π. Βερτουδάκης, *Λογοτεχνικοί τόποι και μύθοι της Κρήτης στα αρχαία ελληνικά επιγράμματα*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 17 κ.ε.

Πυθ. 5.77-80 (σσ. 532-533): Για τα Κάρνεια, τη γιορτή του Απόλλωνα στη Σπάρτη, γιορτή που είχε μεταφερθεί και στην Κυρήνη, βλ. τώρα Μ. Pettersson, *Cults of Apollo at Sparta*, Στοκχόλμη 1992, σσ. 57 κ.ε.

Πυθ. 6.30 (σ. 548): Οι εκδότες ορθά υποστηρίζουν ότι το αντίστοιχο ρήμα του πινδαρικού *ὑπερφθίνω* στους πεζογράφους του 4ου αιώνα είναι το *ὑπεραποθνήσκω*: πρβ. όμως αρκετές μαρτυρίες του *ὑπερθνήσκω* στον Ευριπίδη.

Πυθ. 7.22 (σ. 562): *τὰ καὶ τὰ φέρεσθαι*. Οι εκδότες πιστεύουν ότι στη φράση αυτή υπόκειται το εξής νόημα: Η ευτυχία φέρνει και το ένα και το άλλο, δηλαδή την επιτυχία και τον συνακόλουθο φθόνο. Κατά τη γνώμη τους, η διαρκής ευδαιμονία είναι αδύνατο να συνεπάγεται κάτι το αρνητικό, εκτός από τον φθόνο των ηττημένων συναθλητών και του φιλοσόφητου όχλου. Ωστόσο, ο φθόνος στον Πίνδαρο είναι αναμενόμενο να συνοδεύει τη νίκη και την ευτυχία (*Πυθ.* 11.29) και, πάντως, είναι προτιμότερος από τον οίκτο (*Πυθ.* 1.85). Κατά τη γνώμη μου, ο λόγος είναι για την επιτυχία και τις αρνητικές επιπτώσεις που αυτή συνεπάγεται για τον νικητή εξαιτίας του φθόνου των άλλων. Ένα ικανοποιητικό παράλληλο για την κατανόηση των υπό εξέταση στίχων προσφέρουν οι στίχοι 55 κ.ε. του 5ου *Πυθιονίκου*, όπου, ενώ φαίνεται οξύμωρο ο κληρονομημένος όλβος των Βαττιαδών να προκαλεί ευτυχισμένες και δύσκολες στιγμές⁹, ο φθόνος για τη μόνιμη ευδοκίμησή τους (που συνίσταται στην κληρονομική νομή της εξουσίας και τον συνακόλουθο πλούτο) έφερε τελικά πολιτική αναταραχή στην Κυρήνη και απείλησε τον θρόνο του Αρχεσιλάου. Έτσι και στους επίμαχους στίχους του 7ου *Πυθιονίκου* ο φθόνος για τον μόνιμο όλβο και τις επιτυχίες του Μεγακλή (στα καλὰ ἔργα δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο οι αθλητικές νίκες) οδήγησε στην εξορία του. Θα ήταν, πιστεύω, υπερβολικό ο ποιητής να λυπάται (το ρήμα *ἄχυνται* περιέχει πολύ μεγάλη έμφαση) για τον, ούτως ή άλλως, φυσιολογικό φθόνο εξαιτίας της αθλητικής νίκης. Την ίδια με την προτεινόμενη εδώ ερμηνεία, που αποτελεί, άλλωστε, και την *opinio communis*, δίνει και ο Gentili στη γενική εισαγωγή του (σσ. xl-xli). Στην ειδική εισαγωγή (σ. 201), ωστόσο, διατυπώνονται πάλι κάποιες αμφιβολίες. Εδώ συναντάμε μια από εκείνες τις περιπτώσεις διάστασης ανάμεσα σε τμήματα του συλλογικού έργου, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Πυθ. 8.55 (σ. 576): *εὐρυχώρου*: Πρβ. το σχόλιο του Verdenius στον *Ολ.* 7.18, και το επίθετο *καλλίχορος* στον *Πυθ.* 12.26.

Πυθ. 9.76-9 (σσ. 607-608): *ἀρεταὶ δ' αἰεὶ μεγάλαι πολύμυθοι / βαιὰ δ' ἐν μακροῖσι ποικίλλειν / ἀκοὰ σοφοῖς· ὁ δὲ καιρὸς ὁμοίως / παντὸς ἔχει κορυφάν*. Οι εκδότες συγκαταλέγουν το χωρίο ανάμεσα σ' εκείνες τις μαρτυρίες που αφορούν την επαναλαμβανόμενη αξίωση του Πινδάρου για περιορισμένη έκταση μιας ωδῆς. Οι ίδιοι όμως σπεύδουν να επισημάνουν ότι, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο λόγος είναι για τις αρνητικές αντιδράσεις από κορεσμό (*κόρος*) του κοινού που ακούει ένα εκτενές εγκώμιο, εδώ απλώς μνημονεύονται οι έμπειροι ακροατές (οι *σοφοί*). Η διαπίστωση αυτή αποτελεί ήδη, κατά τη γνώμη μου, μια πρώτη δυσκολία για την κατανόηση του κειμένου. Για ποιον λόγο άραγε γίνεται αυτός ο ακριβέστερος προσδιορισμός ενός ποιοτικά ανώτερου κοινού; Και γιατί, επιπλέον, μόνο αυτή η εκλεκτή μερίδα του κοινού βρίσκει ευχαρίστηση (πρβ. Gentili, σ. Iv) στην επιλογή και την έντεχνη αφήγηση (*ποικίλλειν*) λίγων ή σύντομων επεισοδίων ανάμεσα

9. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Boeckh, στα συμπραζόμενα του 5ου επίδικου, αποδίδει το *τὰ καὶ τὰ* ως *haec atque illa prospera*, αλλά οι εκδότες στο σχόλιό τους ad l. ορθά απορρίπτουν την απόδοση αυτή.

σε πολλά; Μια τέτοια επιλογή δεν θα ικανοποιούσε και το σύνολο των ακροατών; Μια δεύτερη δυσκολία, που την υπογράμμισε ο Gallet (ό.π., σσ. 83 κ.ε.), έγκειται στο γεγονός ότι η σύνταξη του χαρακτηριστικού ρήματος *ποικίλλω* με αντικείμενο σε αιτιατική και εμπρόθετο προσδιορισμό δεν έχει τη σημασία «επιλέγω λίγα θέματα ανάμεσα σε πολλά» ή «αφηγούμαι με τέχνη λίγα από πολλά», αλλά «τεχνουργώ κάτι πάνω σε κάποια επιφάνεια, σ' ένα πλαίσιο» (πρβ. *Ιλιάδα* Σ 590, Φερεκύδη 7 Β 2 D.-K., Ευριπίδη *Εκάβη* 466-71 και *IT* 221-4). Το νόημα των στίχων, επομένως, είναι: Οι αρετές του υμνούμενου νικητή προκαλούν μακρές αφηγήσεις· το να τεχνουργήσεις μικρά (σε σημασία, άρα δευτερεύοντα ή σπάνια) θέματα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο είναι ακρόαμα (προορισμένο) για εκλεκτό κοινό· το σωστό μέτρο και στα δύο (δηλαδή και στα μικρά και εξειδικευμένα θέματα και στο ευρύτερο αφηγηματικό πλαίσιο στο οποίο αυτά εντάσσονται) —το σωστό μέτρο (*καιρός*) περιορίζει, προφανώς, το ανεξέλεγκτο μέγεθος, και έτσι ικανοποιείται η αξίωση του Πινδάρου για τη λελογισμένη έκταση μιας ωδής¹⁰— παράγει σε κάθε περίπτωση το άριστο αποτέλεσμα. Αν η ερμηνεία αυτή¹¹ ευσταθεί, τότε ο Πίνδαρος εδώ καταθέτει σπερματικά μια ποιητική θεωρία παρόμοια εν πολλοίς με το καλλιμάχειο ποιητικό πρόγραμμα που αναδεικνύει σε αυταξία το λόγιο, το σπάνιο και το περιθωριακό. Στην υπό εξέταση ωδή, για παράδειγμα, είναι αμφισβητούμενη η ταυτότητα του Ανταίου, μένει δηλαδή ανοιχτό το ερώτημα αν πρόκειται για τον μυθικό Ανταίο που νίκησε ο Ηρακλής ή για κάποιον μεταγενέστερό του ομώνυμο ήρωα. Το έμπειρο κοινό του Πινδάρου (οι *σοφοί*) θα ήταν, ασφαλώς, σε θέση να λύσει αυτή τη λόγια απορία. Στην περίπτωση αυτή ο ποιητής χρησιμοποιεί το αφηρημένο ουσιαστικό *ἀκοᾶ* αντί του συγκεκριμένου ακούσματος (πρβ. Ευρ. *Μήδεια* 194). Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι ο Α. Köhnken υιοθέτησε τη διορθωτική πρόταση του Wilamowitz *ἀκό<ν>*α και αμφισβήτησε την άποψη ότι η λέξη *σοφοί* αναφέρεται στο κοινό¹².

Πυθ. 10.30 (σ. 630): *ἐς Ὑπερβορέων ἀγῶνα*. Γ' αυτόν τον μυθικό λαό βλ. Ballabriga, ό.π., σσ. 237 κ.ε. και J. Ferguson, *Utopias of the Classical World*, Λονδίνο 1972, σσ. 17-18 και 21-22.

Πυθ. 11.17-18a (σ. 653): Για τον τύπο *Κλυταιμῆστρα* (και όχι *-μνήστρα*) βλ. την αναλυτική συζήτηση του Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Σοφοκλέους Ηλέκτρα*, Αθήνα 1910, σσ. τξ'ε'-υδ'.

Πυθ. 12.9-12 (σσ. 674-675): Ο Α. Köhnken, «Wortlaut, Wortstellung und Textzusammenhang: Pindar O.1 und P. 12», *Collectanea Philologica II* (τιμ. τόμος Α. Μ. Komornicka), Λódz 1995, σσ. 149-158, ιδιαίτερα σσ. 154 κ.ε., επανέρχεται στην παλαιότερη θέση του για την ερμηνεία των στίχων αυτών (βλ. *BICS* 25, 1978, 92-96), αντικρούοντας την κριτική της J. Strauss-Clay. Το βασικό πρόβλημα έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στην επιλογή ανάμεσα στη γραφή *ἄυσεν* και *ἄνυσεν* (και οι δύο γραφές παραδίδονται από τα χφφ). Οι εκδότες σωστά, πιστεύω, υιοθετούν, σε αντίθεση με τον Köhnken, και σχολιάζουν τη δεύτερη γραφή.

Συνοψίζω: Ὑστερα από σαράντα και πλέον χρόνια σχεδόν αποκλειστικής χρήσης από την έρευνα της έκδοσης του Πινδάρου από τον Snell αρχικά και

10. Για το θέμα αυτό βλ. J. K. Newman, «Pindar and Callimachus», *ICS* 10 (1985) 169-189, ιδιαίτερα σ. 181 με τη σημ. 32.

11. Για αναλυτικότερη τεκμηρίωση παραπέμπω στην υπό δημοσίευση ανακοίνωσή μου στα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικών Σπουδών, το οποίο διοργάνωσε στην Αθήνα η Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρία τον Μάιο του 1994.

12. Βλ. *Pindare* (Entretiens Hardt 31), Γενεύη 1985, σσ. 28-29.

από τους Snell-Maehler αργότερα, έχουμε τώρα στη διάθεσή μας ένα νέο, κριτικά αποκατεστημένο κείμενο των *Πυθιονικών*, το οποίο θα πρέπει να συζητηθεί και να αξιολογηθεί αναλυτικά από τους ειδικούς. Οι σκέψεις γύρω από την εισαγωγή και το υπόμνημα θα μπορούσαν να εμπλουτισθούν ακόμη περισσότερο από ό,τι έγινε, με τρόπο δειγματοληπτικό, στην παρούσα βιβλιοκρισία. Ένα είναι, πάντως, βέβαιο: Ο B. Gentili, που η περίπου πενήντάχρονη θητεία του στα κλασικά γράμματα είναι διεθνώς αναγνωρισμένη, μας έδωσε, μαζί με το άξιο επιτελείο του, μια ερμηνευτική έκδοση υψηλών προδιαγραφών που για τις επόμενες δεκαετίες θα αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς. Τελικά φαίνεται ότι η Ιταλία, στο κατώφλι του 21ου αιώνα, κέρδισε την πρωτοκαθεδρία στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής λυρικής ποίησης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

Evangelos Alexiou, Ruhm und Ehre. Studien zu Begriffen, Werten und Motivierungen bei Isokrates, Χαϊδελβέργη, Universitätsverlag C. Winter, 1995, σελ. 272.

Η μελέτη του Ευάγγελου Αλεξίου (αναθεωρημένη μορφή της διδακτορικής του διατριβής, που εκπονήθηκε υπό την εποπτεία του Herwig Görgemanns και υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης το χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 1993/94) ανιχνεύει τη σημασία των εννοιών της τιμής και της δόξας στο έργο του Ισοκράτη. Οι έννοιες αυτές εξετάζονται σε συνάρτηση με τις γενικότερες κοινωνικοηθικές ιδέες και το πολιτικό πρόγραμμα του ρήτορα, καθώς και με τον ρόλο του ατόμου στον 4ο αιώνα, την όψιμη δηλαδή περίοδο της κλασικής αρχαιοελληνικής πόλης, κατά την οποία άρχισαν να επικρατούν ατομοκεντρικές αντιλήψεις.

Στο πρώτο κεφάλαιο (σσ. 18-54) ο συγγρ. πραγματεύεται, με βάση την ήδη πλούσια βιβλιογραφία (Greindl, Steinkopf, Schneider κ.ά.), τις διάφορες λέξεις που εμπίπτουν στο σημασιολογικό πεδίο των υπό εξέταση εννοιών: *φήμη*, *μνήμη*, *λαμπρότης*, *δόξα*, *εὐδοκίμῳ*, *τιμῆ* και *φιλοτιμία*. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι η *δόξα*, η *τιμῆ* και η *φιλοτιμία*. Η *δόξα* υπάρχει στη σκέψη και εκφράζεται με τους λόγους των ανθρώπων, ενώ η *τιμῆ* αντικατοπτρίζεται στη συγκεκριμένη θέση που κατέχει το άτομο στην κοινωνία και περιλαμβάνει όλες τις μορφές δημόσιας αναγνώρισης ενός πολίτη, ενός ηγεμόνα ή ενός κράτους. Η *φιλοτιμία*, τέλος, ανήκει, κατά τον Ισοκράτη, στις ανθρώπινες ορμές και επιθυμίες, παρουσιάζει, σε συνδυασμό με τη μεγαλοφυχία, έντονα ατομοκεντρικό χαρακτήρα, και μαζί με τον φθόνο, την οργή κττ. συγκαταλέγεται μεταξύ των παθών που απειλούν την κοινωνική συνοχή· αξιολογείται ωστόσο θετικά, όταν συνδυάζεται με πνευματικές και ηθικές αξίες, όπως είναι η *φρόνησις* και η *δικαιοσύνη*· η *φιλοτιμία* χαρακτηρίζεται τότε ως αρετή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 55-67) αναλύεται λεπτομερώς μια περικοπή

του *Περὶ Ἀντιδόσεως* λόγου (παρ. 275-285), του παιδαγωγικού «μανιφέστου» του Ισοκράτη. Στο ισοκρατικό παιδαγωγικό σύστημα η φιλοτιμία κατέχει πρωτεύουσα θέση: πρώτος στόχος της είναι το *εὖ λέγειν*, το *πειθεῖν*, η εὐνοία του κοινού· ο σκοπός αυτός επιτυγχάνεται τόσο με την ρητορική αρτιότητα όσο και με το περιεχόμενο των λόγων, οι οποίοι οφείλουν να αναφέρονται σε σημαντικές δημόσιες υποθέσεις. Ταυτόχρονα, η ρητορική παιδεία έχει στόχο και τη διαμόρφωση του *καλοῦ κάγαθοῦ* πολίτη. Η φιλοτιμία σχετίζεται έτσι και με την πολιτική: η δημόσια αναγνώριση αποτελεί στόχο αλλά και προϋπόθεση της πολιτικής δράσης. Ωστόσο, από τη φύση της η ιδιότητα αυτή συνδέεται στενά με την πλεονεξία, η οποία, για να είναι θεμιτή, πρέπει να ελέγχεται, κατά τον Ισοκράτη, από τη δικαιοσύνη.

Και το τρίτο κεφάλαιο (σσ. 68-87) είναι αφιερωμένο σε μια ανάλυση ενός τμήματος του *Περὶ Ἀντιδόσεως* λόγου, εκείνου που αφορά τον Τιμόθεο, Αθηναίο στρατηγό και μαθητή του Ισοκράτη (παρ. 101-139). Ο Τιμόθεος αποτελεί, κατά τον Ισοκράτη, την ενσάρκωση του εκπαιδευτικού του ιδανικού: χάρη στην ισοκρατική παιδεία αλλά και στη φύση του, ο Αθηναίος στρατηγός πολιτεύθηκε με δικαιοσύνη και σύνεση προς όφελος όχι μόνο της πόλης του αλλά και της Ελλάδας. Ταυτόχρονα, με τα επιτεύγματά του κέρδισε δίκαια την αναγνώριση· η *μεγαλοφροσύνη* όμως που τον διέκρινε τον εμπόδισε να αποκτήσει μεγάλη δημοτικότητα: η θετική αυτή, κατά τον Ισοκράτη, ιδιότητα πρέπει να αντισταθμίζεται από συγκεκριμένη κοινωνική συμπεριφορά (που εκφράζεται με τις έννοιες *φιλόανθρωπος*, *ἐπίχαρις* κτ.), γιατί στην αντίθετη περίπτωση ενδέχεται να παρερμηνευθεί ως *μισανθρωπία* και *ύπερηφανία* και να αποτελέσει τροχοπέδη στην πολιτική δράση.

Το τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 88-131) είναι ειδικά αφιερωμένο στην έννοια της φιλοτιμίας. Ο Ισοκράτης θεωρεί τη φιλοτιμία φυσική ορμή του ανθρώπου, η οποία δεν υπόκειται κατ' αρχήν σε κριτική. Κριτική, όμως, μπορεί να προκαλέσει το αντικείμενο της φλοτιμίας· κρίσιμο, με άλλα λόγια, δεν είναι το μέγεθος της φιλοτιμίας αλλά ο στόχος της, ο *καιρός*, καθώς και τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή της. Όταν η φιλοτιμία πλαισιώνεται από φρόνηση και δικαιοσύνη, απομακρύνεται από την τυφλή επιδίωξη της αναγνώρισης, καθίσταται δηλαδή μια πολύτιμη, από ηθική άποψη, ιδιότητα, μια αρετή. Την ιδανική φιλοτιμία επέδειξε, κατά τον ρήτορα, ο Θησεάς, που αντιδιαστέλλεται, κυρίως στο *Ἐλένης ἐγκώμιον*, προς τον Ηρακλή: ο τελευταίος αντιμετώπισε κινδύνους οι οποίοι υπήρξαν *ὀνομαστότεροι καὶ μείζους*, ενώ ο Αθηναίος ήρωας κινδύνους *ὠφελιμωτέρους καὶ οἰκειοτέρους*. Ο Ηρακλής, όμως, ωφέλησε με τις επιτυχίες του μόνο τον εαυτό του, ενώ ο Θησεάς υπήρξε ευεργέτης των Ελλήνων και της πατρίδας του. Η υπεροχή του Θησεά οφείλεται στις διανοητικές του αρετές και το πνεύμα αλληλεγγύης που τον διέκρινε. Από τη δική του εποχή ο Ισοκράτης παραθέτει ως παραδείγματα θετικής φιλοτιμίας τους κύριους βασιλιάδες Ευαγόρα και Νικοκλή, ενώ στον λόγο *Πρὸς Φίλιππον* ορίζει ως πρόποντες στόχους της φιλοτιμίας του μακεδόνα βασιλιά την επίτευξη της ομόνοιας μεταξύ των Ελλήνων και την εκστρατεία κατά των Περσών.

Στο πέμπτο, τέλος κεφάλαιο (σσ. 132-158) σκιαγραφείται ο Ισοκράτης ως φιλότιμος άνήρ. Ο συγγρ. αποδεικνύει ότι η φιλοτιμία αποτελεί βασικό στοιχείο του χαρακτήρα του, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα του ίδιου του ρήτορα αλλά και από μεταγενέστερες μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων. Πεδίο δράσης της φιλοτιμίας του δεν είναι η ενεργός πολιτική, από την οποία έχει επιλέξει συνειδητά να απόσχει, αλλά η εκπαίδευση των συνανθρώπων του και η σύνταξη λόγων για σημαντικές υποθέσεις που αφορούν τα κοινά πράγματα. Χάρη στην επιλογή του αυτή ο Ισοκράτης είναι σε θέση να ωφελήσει την πόλη του αλλά και ολόκληρη την Ελλάδα. Η φρόνησις και η ρητορική παιδεία που τον διακρίνουν είναι ταυτόχρονα και τα κύρια χαρακτηριστικά στα οποία η Αθήνα οφείλει τη φήμη της, με αποτέλεσμα η πολιτισμική υπεροχή των Αθηνών και η δόξα της ισοκρατικής παιδείας να συνιστούν έννοιες αναπόσπαστα δεμένες μεταξύ τους.

Στο υπό κρίση βιβλίο ο συγγρ. εξαντλεί με επιμέλεια το θέμα του, βασιζόμενος σε στέρεη γνώση της πλούσιας βιβλιογραφίας για τον Αθηναίο ρήτορα (εύγλωττη ένδειξη αποτελούν οι εκτενείς σημειώσεις του που καταλαμβάνουν τις σσ. 159-215). Διαφωτιστική είναι η παρουσίαση του παιδαγωγικού προγράμματος του Ισοκράτη στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο, ενώ οι συχνές αναφορές σε παρεμφερή κείμενα (κυρίως τις θουκυδίδειες δημηγορίες, τους πλατωνικούς διαλόγους ή τα αριστοτελικά συγγράμματα) προσδίδουν βάθος στην έρευνα. Μεθοδολογικά εσφαλμένα, ωστόσο, είναι η αντιμετώπιση των ισοκρατικών λόγων ως οιονεί φιλοσοφικών κειμένων, αποκομμένων από την εκάστοτε πολιτική πραγματικότητα· με άλλα λόγια, ο συγγρ. δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη ούτε τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες που επηρέασαν ή και προκάλεσαν τη σύνταξη των λόγων ούτε το γεγονός ότι η επιδεικτική ρητορική του Ισοκράτη διακρίνεται για την έντονα προπαγανδιστική της τάση, μια και είναι σε θέση, όπως ομολογεί ο ίδιος (Πανηγ. 8), *τά τε μεγάλα ταπεινά ποιῆσαι καὶ τοῖς μικροῖς μέγεθος περιθεῖναι, καὶ τά τε παλαιὰ καινῶς διελθεῖν καὶ περὶ τῶν νεωστὶ γεγεννημένων ἀρχαίως εἰπεῖν*. Ισχυρισμοί όπως αυτοί που απαντούν, λ.χ., στον Παναθηναϊκό 187 κ.ε., ότι μοναδικό μέλημα των Σπαρτιατῶν ἦταν η επέκταση της εξουσίας τους, ενώ οι Αθηναῖοι ἐπιδίωκαν απλῶς την καλή φήμη (*εὐδοκιμεῖν*) μεταξύ των Ἑλλήνων, ἢ (Περὶ εἰρήνης 94) ότι κέρδισαν *ἀθάνατον μνήμην*, επειδή προτίμησαν *τὸν μέτριον βίον μετὰ δικαιοσύνης παρὰ τὸν μέγαν πλοῦτον μετ' ἀδικίας*, ἀνήκουν στην πάγια συνθηματολογία των Αθηναίων με την οποία αυτοπροβάλλονται και προσπαθοῦν να δικαιολογήσουν την εξωτερική τους πολιτική ἤδη από τον 5ο αι. π.Χ. (αρκεί να θυμηθεῖ κανείς την περίπτωση του Θουκυδίδη). Δεν είναι, συνεπώς, δυνατό να ερμηνεύονται τα κείμενα αυτά κατά γράμμα και να θεωρούνται ειλικρινής έκφραση των προσωπικών αντιλήψεων του ρήτορα. Αντίθετα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν, με τη δέουσα προσοχή, για τη διερεύνηση των κοινωνικοηθικών αξιών που κυριαρχούσαν κατά την εποχή του. Από την άποψη αυτή η υπό κρίση μελέτη αποτελεί πηγή ἀφθονων πληροφοριῶν, των οποίων ωστόσο η κριτική ερμηνεία επαφίεται στον αναγνώστη. Πολλά, τέλος, από τα ηθικά αξιώματα που διατυπώνονται για τις έννοιες της τιμῆς και της δόξας στο ισοκρατικό ἔργο αποτελοῦν μάλλον κοινοτοπίες, όπως προκύπτει και

από τη σύνοψη που επιχειρήσαμε. Για το γεγονός αυτό δεν ευθύνεται, βέβαια, ο συγγρ.: ο Ισοκράτης, κατά την εύστοχη κρίση του Lesky, δεν διακρίνεται για την πρωτοτυπία της σκέψης του.

Θεσσαλονίκη

ΑΝΤΩΝΗΣ Β. ΠΕΓΚΑΚΟΣ

J. C. Shelton, J. E. G. Whitehorne κ.ά., The Oxyrhynchus Papyri, 62 [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs, 82], Λονδίνο 1995, σελ. 182, πίν. 12.

Οι πάπυροι που εκδίδονται στον ωραίο αυτό τόμο χωρίζονται σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη από αυτές (4301-5) περιλαμβάνει «κωμικά αδέσποτα»: πέντε σπαράγματα από αρχαίες και νέες κωμωδίες (ο πάπυρος 4301 πιθανότατα περιέχει κείμενο του Εύπολη, ο 4305 ίσως κείμενο από τις *Συναριστώσες* του Μένανδρου). Τα κείμενα εκδίδουν με ιδιαίτερη επιμέλεια και εγχυρότητα οι C. F. L. Austin, P. J. Parsons, P. G. McC. Brown και E. W. Handley, ειδικοί στην άντληση πληροφοριών από ταπεινά και πενιχρά σπαράγματα: και τα πέντε κείμενα περιλαμβάνονται, χωρίς τον πλουσιότατο σχολιασμό τους, στη μνημειώδη έκδοση των Kassel και Austin, *PVG*, τ. 8, αρ. 1151-5.

Στη δεύτερη ενότητα ο M. A. Harder συνεχίζει την έκδοση μυθολογικών κειμένων (4306-9). Τα πιο ενδιαφέροντα από αυτά είναι το πρώτο κείμενο και το τελευταίο, και προκαλεί ιδιαίτερη ενόχληση το γεγονός ότι το παλαιογραφικό υπόμνημα κάθε σπαράγματος έχει τοποθετηθεί στο τέλος όλων των μεταγραφών. Το πρώτο κείμενο (4306) είναι ένα *compendium mythologicum* που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τους λεγόμενους *Indices* στις *Fabulae* 225-32 και 272-7 του Υγίνου: από την πρώτη στήλη του πρώτου σπαράγματος (κατάλογου των πρώτων ιδρυτών ναών) ξεχωρίζω τους στ. 25-7 με τη νέα πληροφορία ότι, ύστερα από την ίδρυση ναού του Ολύμπιου Δία στην Αρκαδία από τον Πελασγό, και πρίν από την ίδρυση ναού του ίδιου θεού στη Δωδώνη από τον [Π]ελία (η πληροφορία είναι νέα, αλλά η συμπλήρωση μοιάζει αναπόφευκτη), δεύτερον (ενν. ίδρυσε ναό του Δία) *Δευκα[λί]ων Θετταλός έν Δείωι* (ή *Δείαι*) [τ]ῆς *Μακε[δο]νίας*, ενδιαφέρουσα και άγνωστη από άλλη πηγή πληροφορία που πρέπει να αναφέρεται στο Δίον. Το κείμενο του 4309 περιέχει εκνευριστικά αποσπασματικές πληροφορίες για τη Θεσσαλία. Τα σχόλια του εκδότη σε όλα τα μυθολογικά κείμενα είναι εξαντλητικά και η ανάγνωσή τους απολαυστική.

Η τρίτη ενότητα (4310-33) περιλαμβάνει όλα τα ανέκδοτα σπαράγματα παπύρων των 11 πρώτων λόγων του Δημοσθένη που έχουν ταυτιστεί στη συλλογή των παπύρων της Οξυρύγχου. Τα κείμενα εκδίδει ο J. E. G. Whitehorne, με συμβολές από τον R. Hübner και τον M. D. Reeve, και τελική επεξεργασία και επιμέλεια από τον P. J. Parsons. Ο συνολικός αριθμός των παπυρικών κειμένων από αυτούς τους λόγους υπερδιπλασιάζεται με την έκδοση των νέων παπύρων, και ο νέος, συνολικός, κατάλογος (σσ. 71-2) καταχωρίζει σπαράγματα από 34 κυλίνδρους και 11 κώδικες (7 παπύρινους και 4 περγαμηνούς) που

χρονολογούνται στους πρώτους τέσσερις μεταχριστιανικούς αιώνες. Τα νέα σπαράγματα αποδεικνύουν, για άλλη μια φορά, την εκλεκτικότητα των κειμένων της περιόδου, καθώς αυτά κινούνται ελεύθερα και αδιάφορα ανάμεσα σε χειρόγραφες παραδόσεις που θα σχηματοποιηθούν αργότερα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πάπυρος 4321, στον οποίο ένα δεύτερο χέρι έχει προσθέσει, με αρκετά συστηματικό τρόπο, τόνους, πνεύματα και άλλα αναγνωστικά σημάδια.

Με μία μόνο εξαίρεση (4347), οι πάπυροι της τέταρτης ενότητας (4334-51), έγγραφα από τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή Αίγυπτο, έχουν εκδοθεί και σχολιαστεί από τον πρόωρα χαμένο J. C. Shelton, υπεύθυνο για εξονυχιστικές, ιδιαίτερα προσεγμένες και από κάθε άποψη υποδειγματικές εκδόσεις (ο τέταρτος και τελευταίος τόμος των *Tebtunis Papyri* παραμένει ένα αξεπέραστο μνημείο υπομονής και επιμονής). Τα κείμενα που εκδίδονται στον παρόντα τόμο είναι κυρίως οικονομικού χαρακτήρα (στον 4347 εμφανίζεται ένας νέος τίτλος, *έπιμελητής Λιβύης*).

Μερικές επιμέρους παρατηρήσεις: 4307.3, γρ. *Τηρέως*. – 4340.5, να προστεθεί τελεία στο τέλος του στίχου. – 4341.23, η σημείωση δεν ευσταθεί γλωσσολογικά· και φαίνεται να μην έχει προσεχτεί ότι για τις διαφορετικές γραφές του ίδιου ονόματος (Ψυς και Ψοις) υπεύθυνοι είναι διαφορετικοί γραφείς. – 4342.12,13, γρ. *βορινής* και *νοτινής*. – 4344, τα ονόματα υποψήφιων σιτολόγων δεν τα υποβάλλουν ο τεσσεράριος, οι κωμάρχες «and the rest of the villagers» (εισαγωγή, σ. 148)· κάτι τέτοιο θα ήταν και καινοφανές και παράλογο. Το σφάλμα προέρχεται, υποθέτω, από μια πρώτη απόπειρα συμπλήρωσης του χάσματος στον στ. 6: [καί πά]ντων τῶν ἀπό κώμ[ης]. Αργότερα ο εκδότης, έχοντας αντιληφθεί πόσο απίθανο θα ήταν κάτι τέτοιο, συμπλήρωσε και διόρθωσε [τῶν πά]ντων (δηλ. του τεσσεράριου και των κωμαρχών) {τῶν} ἀπό κώμ[ης], μεταφράζοντας, σωστά, «all of them from the village», αλλά λησμόνησε να διορθώσει την εισαγωγή. Νομίζω ότι θα ήταν προτιμότερο να τυπώσουμε [πάντων ὄ]ντων {τῶν} ή, ακόμη καλύτερα, [τῶν πά]ντων (ὄ)ντων· επίσης, στον στ. 19 γρ. [τοὺς πά]ντας ὄντας. – 4349.5 *μυλόφου*, γρ. *μυλοφου* (πρβ. σημ. στον στ.). Ο εκδότης προτείνει τη διόρθωση της άγνωστης από αλλού λέξης σε *μυρεφου*, και ίσως να έχει δίκιο· ο τύπος όμως *μυροφου*, αν και εξίσου άγνωστος από άλλη πηγή, προϋποθέτει μόνο εναλλαγή υγρών και δεν είναι γλωσσικά αδύνατος, πρβ. τους παράλληλους τύπους *ύε-(ύα-)λοφός/ύελέφης* και *φακεφός/φακηφός*.

Ο προσεγμένος τυπογραφικά τόμος κλείνει με 16 πλήρη ευρετήρια (σημειώνω, εκτός από το *μυλόφός*, άλλο ένα addendum lexicis, 4337.12-13 *πλεύρισμα*) και 12 χρήσιμους πίνακες με ευδιάκριτες φωτογραφίες. Τόσο ο κλασικός φιλόλογος όσο και ο παπυρολόγος θα ανακαλύψουν πολλές πληροφορίες και ενδιαφέροντα σχόλια στις εκδόσεις ακόμη και των φαινομενικά ασήμαντων κειμένων, εκδόσεις οι οποίες έγιναν από ειδικούς που έχουν δίκαια αποσπάσει τον θαυμασμό των συναδέλφων τους.

Ἄριστοτέλης Μέντζος, *Τὸ προσκύνημα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στὰ βυζαντινὰ χρόνια* [Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ - Κέντρον Ἐρεῦνης Βυζαντίου, 1], Ἀθήναι 1994, σελ. 183, εἰκ. 9, σχέδ. 4.

Με μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα μελέτη ἐγκαινιάζεται μιὰ νέα σειρά βυζαντινολογικῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ ποὺ ἐδρεύει στὴν Ἀθήνα. Ὁ συγγραφέας τῆς, ἐπίκουρος καθηγητῆς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ ΑΠΘ, ἐπιχειρεῖ μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ναοῦ τοῦ κηδεμόνος τῆς Θεσσαλονίκης ἁγίου Δημητρίου ὡς προσκυνηματικοῦ κέντρου, μέσα ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀγιολογικῶν καὶ ὕμνογραφικῶν κειμένων, ποὺ συναπαρτίζουν τὸ corpus τῶν «Δημητρείων», καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ποὺ συνίστανται στὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὸν χώρῳ ἐντὸς καὶ περὶ τῆς Βασιλικῆς (μνημεῖα καὶ θρησκευτικὰ ἀντικείμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ προσκυνήματος).

Στὴ σύντομη Εἰσαγωγή (σσ. 27-29) παρουσιάζεται σὲ ἀδρὲς γραμμὲς ἢ ἕως τώρα πορεία τῆς ἐρευνας ἀλλὰ καὶ ἡ προβληματικὴ ποὺ προέκυψε ἀπὸ αὐτὴν, καθὼς καὶ ὁ σχεδιασμὸς τῆς παρουσιαζόμενης μελέτης, ποὺ συνιστᾶ συνδυασμὸ τῆς κριτικῆς ἀξιολόγησης τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σχετικῶν κειμένων.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα (σσ. 33-55), ποὺ ἔχουν προκύψει κατὰ τὴ διάρκεια ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ποὺ πραγματοποιοῦσαν Ἕλληνες καὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι. Κατ' ἀρχὴν διερευνῶνται κριτικὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸ *ἐξαγωνικὸ θεμέλιο*, «τὸ ἀρχαιότερο καὶ τὸ γνωστότερο κατὰ τὶς πηγὲς προσκυνηματικὸ μνημεῖο στὸν ναὸ καὶ τὸ μόνο τοῦ ὁποῖο ἡ ὑπαρξὴ διαπιστώθηκε ἀρχαιολογικὰ» (σ. 33). Ὁ συγγρ. πραγματοποιεῖ μιὰ παρουσίαση τῶν ἀνασκαφικῶν πορισμάτων καὶ παρεμβαίνει σὲ σημεῖα ὅπου τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲν ἔχουν συνεκτιμηθεῖ ὀρθά, ὅπως ἡ ὑπαρξὴ στοιχείων γιὰ ὑδραυλικὲς κατασκευές, ποὺ συνδέονται μὲ τὸ μύρο τὸ ὁποῖο ἀποκόμιζαν οἱ προσκυνητῆς ἀπὸ τὸ κιβώριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὑποβοηθούμενος ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησιν ἑνὸς σχεδίου κατόψεως τῆς βασιλικῆς (σχέδ. 1) ποὺ ἐκπονήθηκε τὸ 1937 καὶ ἐντοπίσθηκε ἀπὸ τὸν συγγρ. στὸ ἀρχεῖο τῆς 9ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Στὴ συνέχεια ἐξετάζεται τὸ λεγόμενον *συγκρότημα τῆς κρύπτης* μὲ τὸ ἐνυπάρχον ἀγίασμα (σσ. 37-50), ποὺ ἀποκαλύφθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917 κάτω ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο κλίτος καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ. Ἐδῶ περιλαμβάνεται ἡ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψη ἑνὸς σταυρόσχημου ὀρύγματος, μὲ ἕνα κωνικὸ τύμβο στὴν ἔνωση τῶν νοητῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὅπου σὲ εἰδικὴ θέσιν βρισκόταν φιαλίδιο ἀνάλογο μὲ τὶς γνωστὲς *ampoullae sanguinis* τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς ἀπετέλεσε τὸν πρόδρομο τῶν *εὐλογιῶν* καὶ τῶν *κουτρουβίων* ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὲ ὅλα τὰ προσκυνηματικὰ κέντρα τῆς βυζαντινῆς οἰκουμένης, γιὰ τὴ λήψη ἐλαίου, μύρου ἢ χύματος ἀπὸ τοὺς τάφους-προσκυνήματα τῶν ἁγίων. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὴ θεωρία ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ

σταυρικού ορύγματος και αποκλείει μέσα από μια σειρά συλλογισμῶν τὴ σχέση του με τὸν ἀρχικό τάφο τοῦ μάρτυρος ἢ με τὸν οἰκίσκο τῶν πηγῶν, ὅπου μαρτύρησε ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὑποστηρίζοντας καὶ τεκμηριώνοντας τὴ λειτουργία του ὡς σταυρικοῦ ἐγκαινίου τοῦ ναοῦ καὶ καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ὅτι «τὸ σταυρικό κατασκευάσμα πρέπει ἐπομένως νὰ εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη ἀψίδα [ἢ ὅποια κατὰ τὸν συγγρ. ἀνῆκε σὲ προγενέστερη χριστιανικὴ βασιλική], σύγχρονο μὲ τὸ Ἱερὸ Βῆμα τοῦ ὑπάρχοντος ναοῦ ἢ πάντως ὄχι ἀρχαιότερο» (σ. 42).

Στὴν τρίτη ἐνότητα τοῦ πρώτου κεφαλαίου (σσ. 45-50) ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ *ἀγίασμα τῆς κρύπτης* ποῦ ἀποκαλύφθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται ἀρκετὲς ἀσάφειες ποῦ δὲν διευκρινίσθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ὅπως ἡ διάκριση τῶν διαφόρων φάσεων τῆς κατασκευῆς, ἡ χρονολόγηση τῆς τελευταίας φάσης καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς φύσης τοῦ ὑγροῦ ποῦ προερχόταν ἀπὸ τὸ φρέαρ μπροστὰ στὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ διοχετευόταν στὶς δεξαμενὲς τῆς κρύπτης. Ὁ συγγρ. ἀπορρίπτει τὴν ὑπόθεση περὶ ροῆς τοῦ μύρου στὴν κρύπτη, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἀντιβαίνει πρὸς τὶς πηγές ποῦ ρητῶς ἀναφέρουν ὅτι αὐτὸ ἔρεε ἀπὸ τὴ λάρνακα τοῦ ἀγίου καὶ ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κρήνης τοῦ ναοῦ ἀκριβῶς σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ἦταν δυνατὴ ἡ πρόσβαση στὸ συγκρότημα τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται «Τὸ ἀλείψανο προσκύνημα» (σσ. 56-104) ἐξετάζονται κατ' ἀρχὴν οἱ εἰκονιστικὲς καὶ γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ *παλαιοχριστιανικὸ κιβώριο*. Ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ μὲ ἐπιτυχία μιὰ ἀνασύνθεση τῆς μορφῆς τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἀργυροῦ κιβωρίου καὶ ἐξετάζει οὐσιώδη προβλήματα, ὅπως εἶναι ἡ σχέση του με τὸν τάφο τοῦ ἀγίου, ἡ ἀρχικὴ θέση του καὶ ὁ χρόνος ἰδρύσεώς του. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρῶτο πρόβλημα, ἡ μαρτυρία τῶν *Θαυμάτων* ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή τοῦ συμπεράσματος ὅτι τὸ προσκύνημα ἦταν ἀλείψανο, ἀφοῦ καὶ *δέει τοῦ μὴ τὰ τίμια σώματα τῶν μαρτυρούντων ἀγίων τοῖς τῶν εἰδωλολατρῶν προδοῦναι θυμοῖς, ἐχεμύθως ταῦτα καὶ μυστηριωδῶς ἐν γῆ κατετίθεσαν, ὡς μηδὲ μέχρι νῦν τηλαυγῶς μηδενὸς τῶν ἐν αὐτῇ [ἐνν. τῇ Θεσσαλονίκῃ] μαρτυρησάντων τὰς ἀγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι ὅποι τυχάνοιεν ἀποχεῖμεναι, πλὴν τῆς σεμνοτάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρῶνης (Θαῦμα 5, Lemerle, 50)*, παρὰ τὴν προφορικὴ παράδοση ὅτι κάτω ἀπ' αὐτὸ βρισκόταν ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος. Σχετικὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς θέσεως τοῦ κιβωρίου, ποῦ συνδέεται μὲ τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη τοῦ ναοῦ, ὁ συγγρ., πέρα ἀπὸ τὶς λύσεις ποῦ προτείνει καὶ τὰ συμπεράσματα στὰ ὅποια καταλήγει, ὀρθὰ ὑποστηρίζει ὅτι «ὀριστικὴ ἀπάντηση στὰ ζητήματα αὐτὰ μπορεῖ νὰ δώσει μόνον ἡ συστηματικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἀρχαιολογικῶν παρατηρήσεων τῶν Σωτηρίου μαζί μὲ μιὰ νέα ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὸ ναό».

Στὴ δεύτερη ἐνότητα, μὲ τίτλο «Τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», τὸν συγγρ. ἀπασχολοῦν οἱ σχέσεις καὶ ἐξαρτήσεις τριῶν Μαρτυρίων τοῦ ἀγίου, τοῦ λατινικοῦ Μαρτυρίου, ποῦ ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ Ἀναστασίου Βιβλιοθηκαρίου, καὶ δύο ἑλληνικῶν Μαρτυρίων, ἐνὸς συντομότερου καὶ ἐνὸς ἐκτενέστερου. Ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασή τους ἀναδεικνύει τὴ συγγενεῖά τους καὶ τὴν ἐξάρτησή τους

από ένα κοινό ἀρχέτυπο-Μαρτύριο, ἀρχαιότερο τῶν *Θαυμάτων* τοῦ πρώτου Βιβλίου. Ἡ ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τους, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσή τους, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ προσκυνήματος τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐντοπίζεται καὶ στὰ κείμενα τῆς *πρώιμης ὑμνογραφίας* ποὺ ἐξετάζει ὁ συγγρ. στὴν τρίτη ἐνότητα. Στὰ κείμενα αὐτὰ τῆς προεικονομαχικῆς ὑμνογραφίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν λείπουν τὰ προβλήματα γνησιότητας, ὁ συγγρ. ἐντοπίζει μιὰ στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ ἐκτενὲς Μαρτύριο τοῦ ἁγίου. Τὴν ἴδια σχέση ἐξάρτησης ἐμφανίζουν καὶ τὰ σλαβονικὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα, ποὺ ἀποδίδονται στὴ γραφίδα τοῦ ἁγίου Μεθοδίου καὶ τῶν μαθητῶν του.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ποὺ ἐπιγράφεται «Τὸ ἐλλείψανο προσκύνημα» (σσ. 105-119) ἐξετάζονται τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου καὶ τὰ πεζὰ κείμενα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ὅπως ὑπογραμμίζει ἐξαρχῆς ὁ συγγρ., «ἡ σημαντικότερη ἀλλαγὴ στὸ προσκύνημα τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ἡ ἀνάβλυση τοῦ μύρου», γεγονός ποὺ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ λειψάνου τοῦ ἁγίου. Τόσο στὰ ὑμνογραφικὰ ὅσο καὶ στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου γίνεται εὐθέως ἀναφορὰ στὸ λείψανο ἢ τὴ «σορὸ» τοῦ ἁγίου, καθὼς καὶ στὴ λάρνακα ἢ τὸν τάφο του, ἐνῶ προστίθεται καὶ ὁ ὑπαινιγμὸς περὶ ὑπάρξεως ἀγιάσματος, τὸ ὁποῖο βρισκόταν πιθανὸν στὴν κρύπτη τοῦ ναοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγρ. συζητᾷ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ἰωάννη Καμινιάτη (ὕστερα ἀπὸ τὸ 904), ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν ἅγιο Δημήτριο τὴν προσωνυμία *μυροβλύτης*. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀυθεντικότητος τοῦ Καμινιάτη παραμένει ἀνοικτό, παρὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἔχει ἀναπτυχθεῖ, καὶ ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ *de facto* ὡς ἐμβόλιμη ἢ παράθεση τῆς προσωνυμίας «μυροβλύτης». Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ζήτημα τῆς ἐμφάνισης τῆς μυροβλυσίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου δὲν πρέπει νὰ ὀριοθετεῖται χρονικὰ μὲ ἐπίκεντρο τὸν Καμινιάτη, ὅπως ἔχει συμβεῖ ἕως σήμερα, ἀλλὰ πιθανότατα ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὸ τροπάριο τοῦ ὑμνογράφου Νικολάου (8ος/9ος αἰ.) *μυρίζει σου ἡ λάρναξ / μύρον εὐωδέστατον καθαγιαζόν ἡμᾶς...* Ἄν καὶ ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ κυριολεκτικῶς, δυσκολεύομαι νὰ δεχτῶ μιὰ χρῆση τῆς μὲ εἰδικὴ ἀγιολογικὴ σημασία λέξης «μύρον», αὐτὴ τὴν κρίσιμη γιὰ τὰ λείψανα καὶ τὶς εἰκόνες τῶν ἁγίων περίοδο, μὲ τὴν ἐννοια τῆς εὐωδίας. Ἡ ἀπουσία μιᾶς εἰδικῆς μελέτης γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς μυροβλυσίας κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο δὲν ἔχει ἐπιτρέψει τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ μυροβλυσία ἐμφανίζεται κατὰ κόρον στὰ ὑμνογραφικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς Εἰκονομαχίας καὶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναίρεση τῶν λειψανοκλαστικῶν τάσεων τῶν εἰκονομάχων. Προσωπικὰ θεωρῶ ἀδιανόητη τὴν ὑπαρξὴ ἀμφιβολίων καὶ ἐνστάσεων σχετικὰ μὲ τὴ χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποῖα ἐμφανίζεται ἡ μυροβλυσία τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ. ἐμφανίζονται καὶ ἄλλοι μυροβλύτες Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, ὅπως ἡ μάρτυς Ἀνυσία (σὲ ἐξαποστειλάριο τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους τοῦ Γραπτοῦ) καὶ ἡ ὁσία Θεοδώρα.

Σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ λειψάνων τοῦ μάρτυρος, ὁ συγγρ. πιθανολογεῖ στὴν

τρίτη ενότητα του κεφαλαίου, ή οποία επιγράφεται *Τὸ λείψανο τοῦ προσκυνήματος*, ὅτι τὸ προσκύνημα τοῦ ἁγίου Δημητρίου συμπληρώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας μὲ τὴ λάρνακα τῶν λειψάνων του. Ἡ σιωπὴ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου ὀδηγεῖ τὸν συγγρ. στὸ συμπέρασμα ὅτι «τὸ λείψανο τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου ἦταν τὸ λύθρον, “ὁ χοῦς” ἢ ἡ κόνις, τὸ ὁποῖο καὶ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο εἶχε ἁγιαστικὸ χαρακτήρα». Τὸ συμπέρασμα τοῦ συγγρ. ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῶν πηγῶν στὸ λύθρο, ποῦ ἦταν αἷμα τοῦ ἁγίου ἀνάμεικτο μὲ χῶμα ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ μαρτυρίου του.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο («Ἡ μυροβλυσία», σσ. 120-165) ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. κ.έ. ποῦ ἀναφέρονται ρητὰ στὴ μυροβλυσία τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ διερευνᾷ τὰ ἀγιολογικὰ παράλληλα τῆς ἴδιας περιόδου, ἀποκομίζοντας στοιχεῖα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ προσκυνήματος στὰ νέα δεδομένα καὶ τὴν καλύτερη διευθέτησή του. Ἡ μυροβλυσία ὀδήγησε καὶ στὸν ἐγκλεισμό τῆς ἀργυρῆς λάρνακας σὲ μαρμάρινη σαρκοφάγο.

Στὴν πρώτη ενότητα, μὲ τίτλο «Τὸ προσκύνημα σὲ ἔργα μικροτεχνίας: λειψανοθήκη-κιβωτίδια» (σσ. 129-140) ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὶς λειψανοθήκες καὶ τὰ κιβωτίδια ποῦ περιεῖχαν λύθρο ἢ μύρο τοῦ ἁγίου, ἐξετάζει τὸ σχῆμα, τὴν εἰκονογράφηση καὶ τὶς ἐπιγραφές τους καὶ προβαίνει σὲ χρήσιμες διαπιστώσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς εἰκόνας τοῦ κιβωρίου, τὴν πρῶιμη εἰκονογράφηση τοῦ ἁγίου καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ προσκυνήματός του μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς μυροβλυσίας. Ἐνα ἄλλο σοβαρὸ θέμα, ποῦ ἀπασχολεῖ τὸν συγγρ. στὴ δευτέρη ενότητα («Μαρμάρينو κιβώριο καὶ μαρμάρινη σορὸς») εἶναι ἡ μετατροπὴ τῆς μορφῆς τοῦ μαρμάρινου πλέον κιβωρίου, ὅπως ἐμφανίζεται ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ περιγραφή του στὸ ἐγκώμιο τοῦ Νικήτα Θεσσαλονίκης (12ος αἰ.). Ὁ συγγρ. συζητᾷ καὶ ἀναιρεῖ τὶς ἀπόψεις τῆς Θεοτοκᾶ καὶ τῶν Σωτηρίου σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ κιβωρίου καὶ προχωρεῖ στὶς δικές του προτάσεις. Ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς μυροβλυσίας, ἀποκλείοντας τὴν ἄποψη τῶν Σωτηρίου ὅτι αὐτὸ ἀνέβλυζε ἀπὸ τὶς δεξαμενές τῆς κρύπτῆς καὶ ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ροὴ του προερχόταν ἀπὸ τὴ μαρμάρινη σαρκοφάγο τοῦ μάρτυρος.

Στὴν τελευταία ενότητα (σσ. 151-156) ὁ συγγρ., ἀκολουθώντας τὴ χρονικὴ πορεία τοῦ προσκυνήματος, διερευνᾷ τὶς ὑστεροβυζαντινὲς πηγές, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ μυροβλυσία καὶ ἀφετηριάζεται ἡ «καινοφανής» κατὰ τὸν συγγρ. σύνδεση τοῦ μύρου μὲ τὸ φρέαρ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ, ἢ ὁποῖα ἔκτοτε ἐπικρατεῖ καθ' ὅλη τὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ πρῶιμη μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Τὸ βιβλίο του κατακλείει ὁ συγγρ. μὲ ἕνα σύντομο «Ἐπίλογο» (σ. 166), ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν τύχη τοῦ προσκυνήματος ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1492. Ἡ μεταφορὰ τοῦ τάφου στὸ ΒΔ πρόσκτισμα δὲν διέκοψε τὴν προσκυνηματικὴ προσέλευση τῶν χριστιανῶν στὸν ναό. Ἀγγλικὴ περίληψη καὶ ἕνας εὐρητηριακὸς πίνακας συμπληρώνουν τὴ μελέτη τοῦ συγγραφέα.

Τὸ βιβλίο τοῦ Ἀριστοτέλη Μέντζου συνιστᾷ μιὰ ἐξαιρετικὰ πολύτιμη συνει-

σφοδρά στη μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης της βασιλικής του αγίου Δημητρίου ως προσκυνηματικού κέντρου, αφού ο συγγραφέας του, εξοπλισμένος με πολυετή αρχαιολογική πείρα από το ανασκαφικό έργο του στις βασιλικές του Δίου, κατόρθωσε να αξιοποιήσει άριστα την έως σήμερα σχετική έρευνα και την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Χειρίζεται με επιτυχία όλα τα συναφή αρχαιολογικά (που άφορούν στο χώρο του προσκυνήματος) και φιλολογικά (που άφορούν στις πεζές ή έμμετρες πηγές) στοιχειά και μάς προσφέρει πλέον μια έναργή εικόνα για την εξέλικτική πορεία του προσκυνήματος του πολιούχου αγίου της Θεσσαλονίκης, ικανοποιώντας απόλυτα με την εύρύτητα και το βάθος της εργασίας του τόσο τόν ειδικό μελετητή όσο και τόν ενδιαφερόμενο άναγνώστη του βιβλίου του.

Θεσσαλονίκη
Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών

ΣΥΜΕΩΝ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ

A. Carile, A. Garzya, G. Giarrizzo, B. Lavagnini, G. Spadaro, Maria Dora Spadaro (εκδ.), *Σύνδεσμος, Studi in onore di Rosario Anastasi, II*, Catania, Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici (Università di Catania), 1994, σελ. 392.

Ο Ιταλός βυζαντινολόγος Rosario Anastasi (1926-1989) υπήρξε καθηγητής στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κατάνιας. Μελετητής αρχικά του Βοήθιου και του Αυγουστίνου, στράφηκε στη συνέχεια στη βυζαντινή φιλολογία του 11ου αιώνα και ασχολήθηκε ιδιαιτέρως με τον Μιχαήλ Ψελλό και τον Ιωάννη Μαυρόποδα.

Το 1991, με τη φροντίδα των A. Carile, A. Garzya, G. Giarrizzo, † B. Lavagnini, G. Spadaro, Maria Dora Spadaro, εκδόθηκε ο πρώτος τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του, με τον τίτλο *Σύνδεσμος*. Τρία χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε και ο ομώνυμος δεύτερος τόμος, ογκωδέστερος του πρώτου, όπου με αλφαβητική σειρά εικοσιπέντε μελετητές τιμούν τον καθηγητή Anastasi με τις εργασίες τους, που αναφέρονται σε διάφορους τομείς και εξετάζουν ποικίλα θέματα της βυζαντινής φιλολογίας και ιστορίας.

Γεγονότα και πρόσωπα που αφορούν στην περιοχή της Ιταλίας και τη Σικελία αποτελούν το κεντρικό θέμα έξι μελετημάτων: Ο F. Corsaro («Zenone e Teoderico di fronte alla campagna d'Italia», σσ. 123-141) αναφέρεται στην εκστρατεία του Θεοδωρίχου στην Ιταλία το φθινόπωρο του 488 και εξετάζει τις σχέσεις του Γότθου στρατηγού με τον αυτοκράτορα Ζήνωνα. Ο J. Ferluga («Cecaumento e le sue notizie sull'Italia», σσ. 169-181) επιχειρεί μια επανεκτίμηση της διήγησης του Κεκαυμένου για τα γεγονότα που διαδραματίζονται στη νότια Βυζαντινή Ιταλία, αποδεικνύοντας ότι οι πηγές που χρησιμοποίησε είναι πολύ αξιόπιστες· δεν αποκλείεται μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις ο Κεκαυ-

μένος να ήταν αυτόπτης μάρτυς. Σημαντική συμβολή επίσης στη μελέτη και τη χρονολόγηση του έργου του Κεκαυμένου αποτελεί και το άρθρο της Maria Dora Spadaro, «Il Lόγος Βασιλικός di Cecaumeno» (σσ. 349-381).

Η γενικότερη στάση των Βυζαντινών απέναντι στη Σικελία απασχολεί τον S. Caruso στο άρθρο του «La Sicilia nelle fonti storiografiche bizantine (IX-XI sec.)» (σσ. 41-87). Μελετώντας τις αναφορές στη Σικελία των βυζαντινών ιστοριογράφων από τον 9ο έως τον 11ο αιώνα και τον τρόπο με τον οποίον περιγράφουν τα γεγονότα που διαδραματίζονται εκεί, ο μελετητής διαπιστώνει πώς διαφοροποιείται η αντιμετώπιση του νησιού από τους Βυζαντινούς με το πέρασμα του χρόνου. Με τη σειρά του ο E. Kislinger («War Messina bereits ab 842/843 arabisch?», σσ. 207-213) επαναχρονολογεί την κατάληψη της Μεσσήνης από τους Άραβες και επανεξετάζει τα δεδομένα για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν αυτήν την εποχή στην ευρύτερη περιοχή της Ιταλίας.

Τα ταξίδια στην Κωνσταντινούπολη και την Ιερουσαλήμ της Κωνσταντίας, συζύγου του Βοημούδου Α΄ της Σικελίας εξετάζει η Vera von Falkenhausen (σσ. 153-167) και αποδεικνύει ότι ύστερα από τον θάνατο του συζύγου της η Κωνσταντία δεν πραγματοποίησε κανένα από τα δύο ταξίδια στην Ανατολή που εσφαλμένα μέχρι σήμερα της αποδίδονται. Ο μακαρίτης Bruno Lavagnini (σσ. 215-220) ασχολήθηκε με τον τίτλο «άρχων των αρχόντων» του Γεωργίου Αντιοχίτη, σχολιάζοντας τη σταδιοδρομία του Έλληνα αξιωματούχου που συνέδεσε το όνομά του με την ίδρυση του φημισμένου ναού της Παναγίας στο Παλέρμμο το 1141.

Ο Giorgio Ravegnani («L'ambasceria di Liutprando di Cremona alla corte di Constantino Porfirogenito e il libro delle cerimonie», σσ. 323-337) συσχετίζει με το *De cerimoniis* την περιγραφή από τον Λιουτπράνδο της πρώτης του πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη το 949 και επισημαίνει ότι προσφέρει σημαντικές πληροφορίες που αυξάνουν τις γνώσεις μας για το πρωτόκολλο της βυζαντινής αυλής και την υποδοχή πρεσβειών στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου.

Το ιστορικό παρελθόν, τα νέα σύμβολα και ιδεώδη, σύμφωνα με τη μελέτη του A. Carile, «La città bizantina fra spazio storico e spazio simbolico», σσ. 33-39, αφήνουν έντονα τα ίχνη τους στην οργάνωση της βυζαντινής πόλης, και μάλιστα της Κωνσταντινούπολης. Η πόλη δίνει στους συγχρόνους της την αίσθηση της ευπρέπειας: οι χώροι της ταιριάζουν στην πολιτισμική πραγματικότητα των κατοίκων προσφέροντας σιγουριά και τη δυνατότητα διαβίωσης.

Δύο μελέτες αναφέρονται στον Φώτιο και τη Βιβλιοθήκη του. Ο A. Garzya («Nota intorno al giudizio foziano sullo stile di Cosma Indicopleusta», σσ. 183-187) αποδεικνύει την ακριβολογία και την οξυδέρχεια του λόγιου πατριάρχη όταν σχολιάζει τα υφολογικά χαρακτηριστικά ενός συγγραφέα. Ο μελετητής επισημαίνει ότι η άποψη του Φωτίου για το ταπεινό ύφος του Κοσμά Ινδικοπλεύστη δεν εμπεριέχει καμία αρνητική κρίση, όπως αποδίδεται εσφαλμένα από τη γαλλική μετάφραση του Henry. Διορθώσεις επίσης στην ίδια μετάφραση κάνει και ο Claudio Bevegni («Lisia in Fozio: Qualche considerazione sul

cod. 262 delle "Bibliotheca"», σσ. 29-32), αφού διευκρινίσει εννοιολογικά τρία χωρία του Φωτίου που αναφέρονται στον Λυσία.

Ο Μιχαήλ Ψελλός ως σχολιαστής του Γρηγορίου Ναζιανζηνού απασχολεί τον E. V. Maltese (σσ. 289-309), ενώ η Melina Arco-Magri («La δεινότης: Teodoro Metochite e Michele Psello», σσ. 263-274) από τις εκτιμήσεις του Ψελλού για τον λόγο και το ύφος του Γρηγορίου Ναζιανζηνού συνάγει την αντίληψή του για την έννοια της δεινότητας και τις απόψεις του για το ύφος. Οι πρώτες εκδοτικές απόπειρες της Χρονογραφίας του Ψελλού από τον Combefis και τον Hase, και τα «χαμένα» απόγραφα των δύο μελετητών είναι το θέμα της συμβολής του Keneth Snipes (σσ. 343-348). Ο ερευνητής κατόρθωσε να εντοπίσει την ανολοκλήρωτη λατινική μετάφραση του Combefis στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας, όχι όμως και την πολύτιμη, όπως πιστεύει, μεταγραφή της Χρονογραφίας από το χειρόγραφο Paris. gr. 1712 με τα σχόλια του Hase.

Στο άρθρο με τίτλο «Il romanzo di Eustazio Macrembolita fra tardo antico e bizantino» (σσ. 89-107) του F. Conca υπάρχει μια ενδιαφέρουσα επανεκτίμηση του μυθιστορήματος *Υσμίνη και Υσμινίας* του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη. Με άξονα την αφηγηματική τεχνική του συγγραφέα αποδεικνύεται ότι ο Ευστάθιος χρησιμοποίησε δημιουργικά το αρχαίο του πρότυπο, το μυθιστόρημα του Αχιλλέα Τάτιου *Λευκίππη και Κλειτοφών*. Η Giuseppina Basta Donzelli («Un filologo ispirato al lavoro: Demetrio Triclinio», σσ. 7-27) μελετά τα σχόλια του Δημήτριου Τρικλίνιου στα λυρικά μέρη της *Ηλέκτρας*, που παραδίδεται από τον κώδικα Laurentianus plut. 32,2, και αποτιμά τη φιλολογική του συμβολή.

Διορθώσεις και λεξικογραφικές παρατηρήσεις στα *Analecta Hymnica Graeca* κάνει ο E. Trapp (σσ. 383-390)· ο R. Romano, (σσ. 339-342) συμπληρώνει με τις απόψεις και του Ιωάννη Ιταλού το υλικό για τον όρο «τραγέλαφος», που συγκέντρωσε η Giovanna Silliti από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα, επισημαίνοντας ότι ακολουθεί την αριστοτελική ερμηνεία του όρου.

Ο 151ος Ψαλμός, με απόφαση των πρώτων εκκλησιαστικών συνόδων, εκβλήθηκε από τον Κανόνα ως ψευδεπίγραφος και δογματικά εσφαλμένος. Ωστόσο, όπως αποδεικνύει ο Thomas Conley («Notes on the Reception of Ps. 151 in Byzantium», σσ. 109-121), συνέχισε να αντιγράφεται, να σχολιάζεται και να εικονογραφείται στα χειρόγραφα, ενώ οι ρήτορες, κυρίως του 12ου αι. χρησιμοποίησαν τα θέματά του στα έργα τους. Ο ερευνητής καταλήγει στο ενδιαφέρον συμπέρασμα ότι στη διατήρησή του, παρά την αντίθεση της επίσημης εκκλησιαστικής ιεραρχίας, συνήρτησαν λόγοι πολιτικής ιδεολογίας και εξυπηρέτησης λογοτεχνικών αναγκών.

Την παρουσία και την έννοια του όρου *exercitium spiritale* στα κείμενα για τον μοναχισμό των πρώτων χριστιανικών αιώνων εξετάζει ο S. Pricoco (σσ. 311-321).

Ο U. Criscuolo («Sugli epigrammi iconoclastici di Giovanni (Il Grammatico?)»), σσ. 143-151) συγκρίνει, σχολιάζει φιλολογικά και επανεκδίδει δύο επιγράμματα με εικονοκλαστικό περιεχόμενο που αποδίδονται σε κάποιον Ιω-

άννη, πιθανόν τον Ιωάννη Γραμματικό. Ο μελετητής τονίζει το γεγονός ότι απηχούν το πνεύμα της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου. Με «εικονιστικά» ποιήματα που περιέχει ο Λαυρεντιανός κώδικας Plut. VII 8 ασχολείται ο W. Hörandner συμπληρώνοντας τον κατάλογο των βυζαντινών *carmina figurata* (σσ. 189-202).

Το πρόβλημα της μεθόδου που ακολούθησε ο Θεοφάνης για τη σύνθεση της Χρονογραφίας του (σσ. 275-287) και τη χειρόγραφη παράδοση της *Επιτομής Ιστοριών* του Ζωναρά (σσ. 221-262) μελετούν αντίστοιχα ο R. Maisano και ο P. L. M. Leone.

Τέλος, ο J. Irmscher (σσ. 203-206) ερμηνεύει την αρνητική αντιμετώπιση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Γίββωνα, ο οποίος όμως αναγνώρισε τη συμβολή των Βυζαντινών στην Αναγέννηση προετοιμάζοντας σύγχρονες παρόμοιες απόψεις.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

MAPINA ΛΟΥΚΑΚΗ

G. T. Dennis, Michaelis Pselli Orationes panegyricae [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stutgardiae et Lipsiae, In Aedibus B.G. Teubneri MCMXCIV, XVI, 214 S.

In letzter Zeit erfreut sich Michael Psellos bei den Byzantinisten eines regen editorischen Interesses; allein in der *Bibliotheca Teubneriana* sind bereits mehrere Sammelbände mit kleineren Schriften von ihm erschienen¹. Auch der vorliegende ist ein solcher Sammelband; er enthält insgesamt 21 vorwiegend kurze rhetorische Texte von Psellos², deren Mehrzahl an Kaiser und Kaiserinnen gerichtet ist. Er beginnt mit einer Inhaltsangabe (S. V), in der aber die griechischen Überschriften der einzelnen Texte nur selten mit jenen der Editionen übereinstimmen³. Nach der Inhaltsangabe folgt eine *Praefatio* (S. VII-XI), ein *Conspectus librorum* (S. XII-XV) und ein Verzeichnis der benutzten *Sigla* (S. XVI). Dann setzt der Text der Editionen ein, der die Seiten 1-186 umfaßt. Der Band schließt mit einigen Indices⁴.

In der *Praefatio* werden die benutzten Handschriften in sehr knappen

1. Man vgl. den Teubner-Katalog *Altertumswissenschaft* 1996.

2. Der längste (ca. 32 Buchseiten) ist ein Enkomion an Johannes Mauropus, den bekannten Metropolit von Euchaita (Nr. 17, S. 143-174).

3. Die meisten dieser Titel weisen verschiedene Veränderungen auf, nicht gekennzeichnete Kürzungen und sogar Zusätze in spitzen Klammern, die in den Editionen nicht erscheinen.

4. *Index locorum* (S. 187-198), *Index nominum* (S. 199-202), *Index verborum* — nur Auswahl— (S. 203-213) und *Initia* (S. 214). Zu den Indices vgl. unten S. 163 mit Anm. 23.

Ausführungen ohne anschauliches Material von Binde- und Trennfehlern besprochen, so daß der Leser hinsichtlich des Abhängigkeitsverhältnisses der einzelnen Handschriften allein auf die Schlußfolgerungen des Editors angewiesen ist⁵. Der *Conspectus librorum* enthält neben einigen erforderlichen bibliographischen Angaben über die neueditierten Texte hauptsächlich völlig überflüssige Erläuterungen von Abkürzungen, die in der Philologenwelt gang und gäbe oder von sich aus evident sind⁶. Stattdessen hätte man, wie bei anderen Teubner-Ausgaben, ein Verzeichnis der einschlägigen, für die edierten Texte und deren Verfasser wichtigsten Literatur erwartet.

Den edierten Texten, die von 1 bis 21 durchnummeriert sind, geht jeweils ein kurzes Resümee in lateinischer Sprache voran, das immer mit einer Zeitangabe über das mutmaßliche Abfassungs- bzw. Vortragsdatum des betreffenden Schriftstückes schließt. Man hätte plausiblerweise erwartet, daß die Reihenfolge der Texte in der Edition der der chronologischen Entstehung entspricht. Da gehen aber die vermeintlichen Entstehungsdaten der einzelnen Stücke wirr durcheinander, ohne erkennbares Anordnungsprinzip, weil auch die Enkomien an den Kaiser Konstantinos Monomachos, die vorangestellt werden, nicht in chronologischer Reihenfolge stehen. Gleiches gilt in bezug auf die früheren Editionen und die Überlieferungszeugen; denn weder die einen noch die anderen enthalten alle hier zusammengestellten Texte.

Somit ist zugleich gesagt worden, daß dieser Band keine *editio princeps* enthält; alle hier präsentierten Texte sind zumindest einmal bereits ediert worden⁷. Der Herausgeber konnte sich also bei allen Texten auf die Vorarbeit seiner Vorgänger stützen, so daß man berechtigterweise mit wesentlich besseren Editionen rechnen dürfte. Stattdessen enttäuscht dieser Textband durch die schier unglaubliche Fülle von allerlei Irrtümern, von denen kaum eine Seite frei ist —die meisten Seiten enthalten

5. Das aufgestellte Stemma, von dem es auf S. XI heißt «... stemma codicum confici potest ut sequitur», befindet sich unglücklicherweise auf der vorangehenden Seite XI!

6. Dabei (S. XIII) ist aus dem bekannten Herausgeber der *Fragmenta Historicorum Graecorum* C. Müller «Müll» geworden.

7. Sie sind in den Editionen von K. N. Sathas (*Bibliotheca Medii Aevi* V, Paris 1876), E. Kurtz - F. Drexl (*Michaelis Pselli, Scripta minora* I, Milano 1936) und P. Gautier (*Basilikoi logoi inédits de Michel Psellos* [*Siculorum Gymnasium* 33 (1980) 717-771]) enthalten. Der Text Nr. 3 beginnt bei Gautier nicht auf S. 743, wie Dennis angibt, sondern auf S. 742. Völlig falsch sind die Seitenangaben über den Text Nr. 6; dieser befindet sich bei Gautier auf den Seiten 726-736, nicht 112-122, wie Dennis notiert. Die Texte Nr. 12, 18 und 20 sind auch von G. Weiss (*Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, München 1973) und E. Miller (*Recueil des Historiens des Croisades Grecs* 1, Paris 1875) ediert worden. Also nicht «fere omnes», wie Dennis in seiner *Praefatio* (S. VII) schreibt, sondern alle Texte sind schon gedruckt worden.

mehrere Fehler⁸. Da sind zunächst die harmlosesten unter ihnen zu nennen, nämlich die unmöglichen Silbentrennungen, die jedes Maß und jede Konvention übersteigen⁹. Eine weitere, gleichfalls ärgerliche Fehlergruppe machen die falschen Akzente aus, wobei Zirkumflex und Akut auf den falschen Silben miteinander wetteifern, und zwar so häufig, daß sich, wie im Fall der falschen Silbentrennungen, die Annahme von Druckfehlern verbietet¹⁰. Mit der Fehlergruppe der falschen Akzente verwandt, zum Teil auch vermengt, ist eine andere Irrtümerkategorie, deren Quelle die außerhalb Griechenlands praktizierte, sogenannte erasmische Ausspra-

8. Ohne die zahlreichen, häufig sinnentstellenden Interpunktionsfehler und die offensichtlich falschen Restitutionsversuche dazuzurechnen, habe ich in den 186 Textseiten über 150 sonstige, mehr oder weniger gravierende Irrtümer gezählt. Daß einige dieser Fehler auch in den älteren Editionen erscheinen, ist für den neuen Herausgeber keine Entlastung; er will sogar die Fehler seiner Vorgänger stillschweigend korrigiert haben; «errores editionum priorum non memoravi» (S. XI).

9. Es sieht so aus, als ob man beim Zeilenumbruch die automatische Worttrennung im griechischen Text einem Computer mit nicht griechischem Textverarbeitungsprogramm überlassen hätte, ohne jegliche Korrektur vorzunehmen; und der treibt in solchen Fällen bekanntlich Unfug. Denn daß man zuweilen Konsonantengruppen wie γμ (πράγ-μασι, S. 100,328f.; πράγ-ματος, S. 142,57f. usw.), θμ (σταθ-μώμενος, S. 2,17f.; μεταρρυθ-μίζω, S. 75,468f.), κμ (παρηκ-μακώς, S. 172,792f.) irrtümlich bzw. unkonventionell trennt, findet man auch in anderen, meistens von Nicht-Griechen besorgten Texteditionen. Daß man aber einzelne Konsonanten zur vorangehenden statt zur folgenden Silbe zählt (Πυθαγ-ορικός, S. 4,70f.; ποταμ-ούς, S. 7,139f. usw.) und sogar Doppelkonsonanten (Geminata) ebenfalls mit der vorangehenden Silbe zusammenschreibt (θαρρ-οῦντα, S. 6,117f.; θρυλλ-ουμέναις, S. 26,182f. usw.) findet man in seriösen Texteditionen nicht. In diesem Bändchen habe ich über 40 solcher unmöglichen Silbentrennungen gezählt, die hier nicht im einzelnen angeführt zu werden brauchen. Die Regeln der Silbentrennung, die bekanntlich nicht identisch sind mit der Abteilung der Silben beim Sprechen, stehen doch gleich zu Beginn jeder Schulgrammatik des Griechischen.

10. Druckfehler können vielleicht in evidenten Fällen angenommen werden wie ἦταν (S. 88,5), θείου (S. 91,86), πεπ)οίηκεν (S. 100,331), οὔτος (S. 104,62), θαρρείτω (S. 104,65), εἶρητο (S. 109,64), τῆς (S. 111,118); πάσιν (S. 125,41), γλώττη (S. 177,40), πᾶσης (S. 183,13), ἑῶας (S. 185,7). In den meisten Fällen handelt es sich aber um falsche Akzente auf Silben mit einem anceps (α, ι, υ), deren Quantität die Kenntnis mancher grammatischen Regel voraussetzt. Man vgl. folgende Fälle: θαυμάσαι (S. 2,27), αἰμῦλον (S. 3,36), μῦρον (S. 9,171 und im Index, S. 207), ἀρχίνοι (S. 14,302), ξῦλον (S. 49,790), Ῥωμῦλοι (S. 49,809), Πυθῶδε (S. 73,431 und 202 statt Πυθῶδε oder Πυθοῖδε —s. Liddell-Scott), κράσιν (S. 147,106), ἐστᾶναι (S. 151,229), κομπᾶσαι (S. 156,367), χειρώνας (S. 162,515 und im Index, S. 213), σκύτος (S. 162,517 und im Index, S. 210), μῆξιν (S. 170,751), συγκεχῶσθαι (S. 174,862), ἐγκωμιάσαι und θαυμάσαι (S. 178,56), Οὔννοι (S. 201). Fehlende Akzente wie bei οὐθ (S. 76,506) oder falscher Spiritus wie bei αἴρεις (S. 76,507) sind eher als Druckfehler zu betrachten. In anderen Fällen aber verraten fehlende bzw. vorhandene Akzente eine Konfusion zwischen Artikeln und gleichlautenden Pronomina und stellen syntaktische Fehler dar. Man vgl. folgende Beispiele: S. 22,98f. οἱ ... μεταλλαξάμενοι statt οἱ ... μεταλλαξάμενοι; S. 29,257f. ἡ ... συνέπασχε statt ἡ ... συνέπασχε; S. 168,682f. <οἱ ... ἄγουσι statt <οἱ ... ἄγουσι —falls man sich für die Ergänzung von Dennis entscheidet; denn ἄγουσι als Partizip in Übereinstimmung mit dem vorangehenden σοφισταῖς ist durchaus sinnvoll.

che des Altgriechischen ist, die von vielen Philologen —völlig abwegig— auch auf das Mittellgriechische angewandt wird und bei der die Akzentuierung der Wörter bekanntlich kaum eine Rolle spielt. Diese Nachlässigkeit rächt sich häufig durch die Entstehung mancher ungriechischen, grotesken Wortform¹¹.

Eine andere Fehlerquelle stellen bei mangelhafter grammatischer Ausrüstung die Enklitika dar, insbesondere die enklitischen Formen der Personalpronomina. Wenn diese Formen im jeweiligen Kontext, vor allem am Satzschluß vor Interpunktion, emphatisch gesprochen, das heißt hervorgehoben werden müssen —wozu natürlich ein gewisses Sprachgefühl erforderlich ist—, dann werden sie betont¹². Entsprechender Feingefühligkeit bedarf es auch bei der getrennten oder Zusammenschreibung von Konjunktionen und Partikeln¹³. Noch gravierender sind in einer Edition natürlich zugelassene Barbarismen und Solözismen, falsche grammatische Formen und fehlerhafte Satzkonstruktionen. Einige dieser Formen scheinen durch Druckfehler hervorgerufen worden zu sein¹⁴, bei anderen aber fällt es einem schwer, sie als solche zu betrachten¹⁵. Die Bereitschaft des

11. Man vgl. in diesem Buch folgende Betonungsfehler: θαυματούργου (S. V); νικαῖς (S. 4,59f.); σύγγεας (S. 5,95); συνδύο (S. 14,283), ἄστρασιν (S. 40,561); ἄστερες (S. 101,343, was sich im textkritischen Apparat als Schreibweise von Dennis wiederholt!); περιβοητοῖς (S. 124,11); εὐμένως (S. 184,36). Die Liste dieser Barbarismen setzt sich in den Indices fort; man vgl. dort: Ἀντιοχεία, Ἀντιχρίστος, Ἀχαῖοι (S. 199); Ὑπερβορέοι (S. 202); δυναστής (S. 205); κίθαρα, μητήρ, μικροπρεπεία (S. 207); νομάδικος, οἰκόνομος (S. 208); σφενδονή (S. 211)! Siehe auch unten S. 164 mit Anm. 23.

12. Zu Unrecht bleiben die Personalpronomina in dieser Edition an folgenden Stellen unbetont: S. 10,191 und 17,371 παρά σοι statt παρά σοί; S. 88,4, 110,84 und 183,17 ἐπί σοι statt ἐπί σοί; S. 124,6 περί σου statt περί σοῦ; S. 176,24 ἐν σοι statt ἐν σοί; S. 181,32 ὅτι σε statt ὅτι σέ; S. 183,19 πρὸς σε statt πρὸς σέ. Umgekehrt: S. 110,87 καὶ ποῦ statt καὶ που.

13. Zu Unrecht wird in dieser Edition an folgenden Stellen getrennt geschrieben: S. 144,7 und 152,249 οὐ δὲ statt οὐδέ; S. 156,351, 158,401 und 171,768 μὴ δὲ statt μὴδὲ; S. 148,122 ἐς τὸ δ' statt ἐς τὸδ'; S. 161,486 καὶ τοι statt καίτοι.

14. Offensichtliche bzw. mögliche Druckfehler liegen in folgenden Fällen vor: S. 81,17 τὴν ὄγκον; S. 89,35 οἱ ... ἐπιχειροῦντας (statt ἐπιχειροῦντες); S. 90,51 ἐφέξω (offenbar statt ἐξέφω); S. 104,83 τελετεάς (statt τελετάς); S. 105,97f. συνεχρουμένην; S. 108,53 προκαρτηριζου; S. 111,108 δεδρακρυμένος; S. 124,2f. τῷ βασιλίδι; S. 157,378 τὰ Ἑλλήνην (statt τὰ Ἑλλήνων); S. 168,684f. κατεφεύδονται (statt καταφεύδονται).

15. Man vgl. folgende Beispiele: S. 4,64 κατώρθετο (der textkritische Apparat zur Stelle verdeutlicht, daß der Herausgeber dem Psellos eine solche, im Griechischen unmögliche Form, die im Cod. Paris. 1182 offenbar einen Flüchtighkeitsfehler darstellt, zugetraut hat); S. 39,528 ἐνισταχῆς (diese Form ist im Griechischen nicht belegt und scheint in diesem Zusammenhang fehl am Platz; verlangt wird das geläufige ἀνισταχῆς); S. 58,67 ἄρμονιώτατα (ein Adjektiv ἄρμονιος ist nicht belegt —Komposita wie ἐναρμόνιος sind üblich; gemeint ist wahrscheinlich ἄρμονικώτατα); S. 69,319 ὑπερφθέγγετο (augmentlose Formen werden im byzantinischen Griechisch gewöhnlich im Plusquamperfekt und im Imperfekt oder Aorist der mit einem Diphthong anlautenden Verben, wie εὐφραίνειν usw. verwendet; hier müßte entweder ὑπερεφθέγγετο oder viel eher —sinngemäß— ὑπεφθέγγετο heißen; das gleiche gilt auch für S. 97,255f. μεταβίβασας statt μετεβίβασας —da das Partizip μεταβίβάσας nicht zum Kontext paßt); S. 93,147 γεγέ-

Lesers, Druckfehler anzunehmen, schwindet an Stellen, an denen die syntaktische Kompetenz und das Textverständnis des Herausgebers gefordert werden¹⁶.

Der Wert einer Edition und der Beitrag des Herausgebers werden vor allem daran gemessen, inwiefern es ihm gelungen ist, einen besseren, verständlicheren und fehlerfreieren Text zu bieten, als es frühere Editionen oder gar die Fassung der Handschriften tun. Der Herausgeber dieses Bandes hatte eigentlich keine Pionierarbeit zu leisten, da seine Texte, wie gesagt, zumindest einmal bereits ediert waren. Er hatte gegenüber den früheren Editoren auch den Vorteil, daß er für seine Texte mehrere Handschriften und Editionen berücksichtigen konnte. Und trotzdem ist es ihm an zahlreichen Stellen nicht gelungen, eine endgültige Textfassung zu präsentieren. Er hat auch kaum den Versuch unternommen, die vielen, durch Beschädigung der Handschriften verursachten Textlücken zu ergänzen — auch wenn es sich oft um wenige Buchstaben handelt. Darüber hinaus verrät seine enttäuschend häufige falsche Interpunktion¹⁷ und die

---

νησαι (laut Kontext handelt es sich hierbei nicht um eine Form von γίγνεσθαι, sondern von γενέσθαι; gemeint ist also γεγέννησαι); S. 110,97f. μετερρύθμισας (hier hat der Herausgeber, wie sein textkritischer Apparat verrät, die Verben μεταρρυθμίζειν und μεταριθμείν verwechselt; mögliche Formen sind entsprechend μετερρύθμισας oder μετεριθμισας — erstere paßt zum Kontext; vgl. auch S. 75,468f. μεταρρυθμίζω τὴν λέξιν καὶ μεταβάλλομαι); S. 136,56 στυγηρῶν statt στυγερῶν (hier kann auch die erasmische Aussprache an dem Fehler schuld gewesen sein); S. 150,199 μεγαλομερός statt μεγαλομερής; S. 172,810f. συνηγήοχας statt συναγήοχας; S. 177,43 δημηγορήεις (grammatisch richtig wäre entweder der Optativ δημηγοροίης oder das Futur δημηγορήσεις, was wohl hier verlangt wird). Zur Fortsetzung solcher Fehler in den Indices vgl. unten S. 163f. mit Anm. 23.

16. Man vgl. folgende Fälle, von denen einige wieder den Anschein von Druckfehlern erwecken, andere aber schwerlich als solche erklärt werden können: S. 6,115: κατὰ σκοπῶν ἀφίεντα (der gängige Ausdruck lautet κατὰ σκοπὸν βάλλειν, was auch für ἀφίεναι gelten dürfte); S. 11,221 διερευνῶμαι τοὺς ὀφθαλμοὺς (der Kontext verlangt διερευνῶμαι τοῖς ὀφθαλμοῖς); S. 30,281f. φειδωλὸν τε καὶ ἄχαρι (die vorangehenden Nominative bezeugen, daß auch hier ein solcher erwartet wird, also φειδωλός τε καὶ ἄχαρις); S. 48,783f. κἀνταῦθα γέγονεν ἀνὴρ διὰ σοῦ τιμωρὸς παρανάλωμα (der Passus ist nicht in Ordnung; ich vermute sinngemäß ... τιμωρ(οῦ) πυρὸς παρανάλωμα); S. 72,408 παραμυθῆσης statt παραμυθήση; S. 99,301f. βουλευση (die unmittelbar folgenden Präsensformen verraten, daß auch hier βουλεύη zu schreiben ist); S. 137,85 κατελιγηα (der Kontext verlangt κατελιγηε). Wie der Herausgeber den Ausdruck ἐν πάσαις βίω νεὶ ἐνδείαις (S. 103,38) verstanden hat, ist mir schleierhaft — νεὶ ἐνδείαις an Stelle des handschriftlichen νεὶ δέαις ist eine Konjektur von ihm! Vor allem, was soll denn νεὶ für eine Form sein? Präsens, dritte Person Singular von νέειν? In diesem Zusammenhang unmöglich! Die Korruptel erklärt sich doch als ein doppelter Trenn- und Itazismusfehler statt ἐν πάσαις βίων ἰδέαις, wodurch der Sinn des Passus völlig wiederhergestellt wird.

17. Damit meine ich nicht so sehr die Unsitte, die Interpunktion der eigenen Muttersprache auf das Griechische zu übertragen (Dennis setzt z.B. vor jedem additiven καὶ Kommatum, womit man in jeder griechischen Textedition schon längst aufgehört hat), sondern vor allem die zahlreichen sinnstörenden bzw. —entstellenden Interpunktionen. Weil man, um dies zu veranschaulichen, mehrere Zeilen zitieren muß, beschränke ich mich hier aus Gründen der Raumersparnis auf ein kurzes Beispiel: S. 50,826f. Dennis: Ἔχεις, ὦ βασιλεῦ,

Zulassung von Solözismen¹⁸, daß er an vielen Textstellen Verständnisschwierigkeiten hatte.

Der textkritische Apparat ist unvollständig; er verzeichnet nicht alle Lesarten der Handschriften, auch nicht alle Schreibweisen der früheren Editionen, wie ein Vergleich mit diesen beweist. Darüber hinaus verweigert er oft die Auskunft über die Länge von Handschriftenlücken oder die im Text vorgenommenen Ergänzungen und Tilgungen¹⁹. Was seinen gemischten (ohne Trennung von *fontes* und *testes*) Similienapparat angeht, so ist er denkbar dürftig; er enthält fast nur ausdrücklich genannte bzw. offensichtliche Quellen, während andere Parallelen nicht beachtet werden, so daß mehrere Seiten seiner Ausgabe ohne Similienapparat bleiben²⁰.

Die dem Band hinzugefügten Indices²¹ verdienen insofern eine kurze Betrachtung, als sie indirekt Aufschluß darüber geben, warum diese sowie die anderen Editionen von Dennis überdurchschnittlich viele, zum Teil grobe Fehler enthalten. Daß die Verweise in den Indices nicht immer stimmen — bei Stichproben habe ich 2-3 Verweisfehler pro Seite festgestellt — ist nicht ihr größter Nachteil. Vor allem aber die beiden Register, *Index nominum* und *Index verborum*, entlarven ihren Verfasser als einen auffallend schlechten Gräzisten. Damit beziehe ich mich gar nicht auf die Wortbetonungs- und Akzentfehler, die auch in diesen Registern reichlich vorhanden sind²², sondern auf andere gravierende Sprachfehler, die ele-

---

κριτὰς λόγων. πολλούς, μούσας αὐτόχρημα, οὔτοι κρινέτωσαν τὰ ἡμέτερα etc. Man hätte erwartet: "Ἐχεις, ὦ βασιλεῦ, κριτὰς λόγων πολλούς, Μούσας αὐτόχρημα· οὔτοι κρινέτωσαν τὰ ἡμέτερα etc. Für die Inkonsequenz der Schreibweise μούσαι / Μοῦσαι, ἴσον / ἴσον vgl. S. 84,85; 92,101; 108,37; 110,91; 170,734.

18. Die in der vorstehenden Anm. 16 notierten Fälle sind nicht die einzigen Beispiele falscher Satzkonstruktionen; man vgl. noch folgende Stellen: S. 8,164f. οἱ δὲ ἐγκείμενοί πως ἦσαν τοῦ ἦθους καὶ ἐμβριθεῖς (statt vielleicht τῶ ἦθει); S. 28,231: ἀπήλαυέ σε (statt ἀπήλαυέ τε); S. 91,67f. ἐντεῦθεν ἡ κρείττων ἡμῖν ἡ μοῖρα προκαταβάλλεται (wobei einer der beiden Artikel getilgt werden muß, genauso wie eines der Pronomina auf S. 168,695 ἀλλ' εἴ τίς ἐστι νοῦ θεωρίας τις καὶ ἀνάβασις); S. 92,112f. οὔτω σοι παραδόξως πρὸς τῆς ἀνατολῆς καὶ τὰ γένη συνήπτοντο (statt πρὸ τῆς ἀνατολῆς); S. 97,249 κύκλω σε περιάγων τὸν ὀφθαλμόν (statt κύκλω τε oder κύκλω σου; der Imperativ κύκλωσε von Gautier — S. 733,236 — ist völlig fehl am Platz); S. 101,343 ἐκεῖνα (μὲν ὡς ἄ)στερες (sic!) ἐν οὐρανῶ ἠλίκω (vielleicht statt ἐκεῖνα (μὲν ὡς ἄ)στερες ἐν οὐρανῶ ἠλ(α)κῶ (φέγγει?); S. 165,610 τὴν καλοῦ (statt wahrscheinlich τὴν (τοῦ) καλοῦ).

19. Man vgl. z.B. S. 39,545, 89,15ff.

20. Man kann zwar vom Herausgeber z.B. nicht verlangen, daß er in einer im Cod. Escur. 265 (Y II 10, fol. 294^r 11-20) überlieferten Totenklage ein relativ langes Psellos-Plagiat aus dem 5. Enkomion (S. 82,37-54 seiner Ausgabe) ausfindig macht, aber in vielen anderen Seiten stehen direkte Quellenangaben (z.B. auf S. 50, 151 usw.) oder deutliche Anspielungen auf ältere Literatur, wie etwa auf hippokratische Schriften (z.B. auf S. 32, 85), wobei man im Similienapparat einen Hinweis darauf erwartet hätte.

21. Vgl. dazu oben S. 158 mit Anm. 4.

22. Vgl. dazu oben, S. 160f. mit Anm. 10 und 11.

mentare Kenntnislücken verraten. In den Wortregistern werden üblicherweise bei den Nomina der Nominativ Singular und bei den Verba die erste Person Singular des Indikativs (oder der Infinitiv) Präsens als Lemmata verwendet. Daß der Gräzist, der sich eine Textedition zutraut, wissen muß, wie diese Formen lauten, auch wenn im Text andere Numeri und Kasus oder Tempora und Modi stehen, ist doch eine Selbstverständlichkeit. Dennis verwechselt Kasus und Genera, Tempora und Modi, übernimmt vom Text ins Register Akkusative und Genitive als Nominative, Aoriste als Präsens, verwandelt in unerhörter Weise Deponentia wie ἐργάζομαι in Aktiva auf -εργάζω, und dies alles in einer solchen Häufigkeit, daß jeder Gedanke an Druckfehler verworfen werden muß. Ich gebe hier eine Anzahl solcher haarsträubenden Irrtümer an und überlasse sie dem Urteil des Lesers²³.

23. S. 199 Ἀπόλλω (nur in den Schulaufgaben von schlechten Schülern trifft man zuweilen auf gräzisierte lateinische Namensformen wie diese oder auf solche wie Πόλλουξ!); S. 200 Εὐχαίται (auf S. 160,467 steht doch einmal auch die richtige Form Εὐχαίτα); S. 200 Ἰμαῖος statt Ἰμαῖον (sc. ὄρος); S. 202 Ὑπερβορέοι (im Text, S. 13,259, steht der in der Pänultima betonte Akkusativ Ὑπερβορέους); S. 202 Φρυγός (im Text, S. 167,670, steht der endbetonte Genitiv Plural Φρυγῶν, von dem Dennis auf einen Nominativ Singular Φρυγός kam!); S. 203 ἀετιδῆ (im Text, S. 160,464, steht tatsächlich dieser kontrahierte Akkusativ von ἀετιδεύς / ἀετιδῆς, den Dennis offenbar als Nominativ auffaßte und sogar mit einem Sternchen versah als in Liddell-Scott und Lampe nicht vorhanden —vgl. dazu jetzt das *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* s.v.); S. 203 ἄμμον (im Text, S. 108,38, steht gerade dieser Akkusativ, den Dennis als Nominativ / Akkusativ eines Neutrums auffaßte!); S. 205 δυναστής (im Text, S. 162,531, steht der endbetonte Genitiv Plural δυναστῶν); S. 205 ἐπεξεργάζω; dazu gesellen sich noch κατεπαγγέλλω (S. 206) und συνεξεργάζω (S. 211)!; S. 205 ἐρυγέω (auch dieses angeblich neue Verb hat Dennis mit einem Sternchen als ἀθησαύριστον versehen; im Text, S. 71,369, steht nämlich der Infinitiv des zweiten Aorists ἐρυγείν —natürlich von ἐρεύγομαι bzw. ἐρρυγγάνω—, den Dennis als unbekanntes Präsens auffaßte! τὴν ψυχὴν ἐρυγῶν für *Sterben* steht auch bei Jakobos von Bulgarien in seiner Grabrede auf den μέγας δομέστικος Andronikos Palaiologos, S. 72,6 Mercati); S. 206 ἱπήλατον (im Text, S. 73,431, steht gerade diese Form des Adjektivs, nicht der Nominativ); S. 206 κατακενέω (im Text, S. 25,172, steht die Form κατακενοῦτο); S. 209 πανηγύρις (im Text, S. 15,328 und 178,66, steht beide Male der auf der Antepänultima, also auf dem υ, betonte Genitiv Singular πανηγύρεως); S. 210 ῥόδος (im Text, S. 76,489, 129,45 und 152,260 stehen entsprechend die Formen ῥόδων, ῥόδω, ῥόδον —letzteres im Akkusativ, den Dennis als von einem Maskulinum ῥόδος verstand!); S. 211 στύφος (im Text, S. 152,258, steht στύφων, also das Partizip Präsens von στύφω); S. 211 συνεξαπολαγγάνω (auch dieses hat Dennis mit einem Sternchen als neues Verbum versehen; im Text, S. 31,308f., steht: δεδοκότες δὲ μὴ συνεξαπολήξῃ τῷ βασιλεῖ τὰ τῆς εὐτυχίας αὐτῶν— offenbar von συνεξαπολήγω; dies ist allerdings tatsächlich ein ἀθησαύριστον); S. 212 ὑπερτύφος (im Text, S. 61,141, steht der auf der Pänultima betonte Genitiv Singular ὑπερτύφου). Ob die Form συνανεβλάστησαν (S. 59,94) vom seltenen ἀναβλαστέω kommt, wie Dennis (S. 211) will, oder vielmehr vom geläufigen ἀναβλαστάνω, sei dahingestellt. Daß auch Formen von ἀστήρ und ἄστρον verwechselt werden (S. 203) und Kerullarios mit einem λ geschrieben wird (S. 201 —offenbar weil der Name im Text nicht ausdrücklich zitiert wird), spielt bei einer solchen Fülle von gräßlichen Irrtümern keine große Rolle mehr. Nur Λυσιακός (S. 201) statt Λυσιακός muß man als Druckfehler anerkennen.

Unabhängig davon, wie viele Dutzende von Fehlern jeglicher Art der nachsichtige Benutzer bereit ist, als Druckfehler anzusehen, entspricht diese Edition nicht dem bekannten Standard der Teubner-Reihe. Sie hat nicht einmal das Niveau der früheren Textausgaben desselben Autors, wenn auch jene keineswegs frei von Fehlern der obengenannten Kategorien sind²⁴. Es war eine folgenschwere philologische und editorische Nachlässigkeit, daß der Herausgeber offensichtlich weder die früheren Editionen noch die zur Verfügung stehenden Lexika als Kompensation zu seinen eindeutig vorhandenen Sprachlücken mit der gebührenden Sorgfalt konsultiert hat, um wenigstens einige peinliche Fehler zu vermeiden. Der eigentliche Vorteil des Bandes liegt allein darin, daß er die betreffenden Texte vereinigt präsentiert. Für die Textrestitution bedeutet er kaum einen Fortschritt; da bleibt noch viel zu tun übrig²⁵.

Universität Göttingen

ALEXANDER SIDERAS

24. Die meisten Fehler unter seinen älteren Texteditionen enthält die Ausgabe der Briefe des Manuel Palaiologos; vgl. G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus* [Corp. Font. Hist. Byz. vol. VIII, Series Washingtonensis], Washington 1977. Relativ weniger Fehler enthält seine Ausgabe des Strategikon des Maurikios, offenbar weil sie durch das Sieb der Wiener Byzantinisten gegangen ist; s. *Das Strategikon des Maurikios*, Einführung, Edition und Indices von G. T. Dennis, Übersetzung von E. Gamillscheg [Corp. Font. Hist. Byz. vol. XVII, Series Vindobonensis], Wien 1981. Auch seine andere Ausgabe dreier militärischer Traktate weist nicht die Fehlerquote der vorliegenden Psellos-Edition auf; vgl. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* [Corp. Font. Hist. Byz. vol. XV, Series Washingtonensis], Washington 1985. (Seine andere Psellos-Ausgabe, *Orationes forenses et acta* in der Teubner-Reihe konnte ich nicht rechtzeitig heranziehen.) In allen Texteditionen von Dennis überrascht eine deutliche Unsicherheit, oft sogar eine entwaffnende Unbeholfenheit auch in simplen Textsituationen. Die ersten Zweifel über seine Kompetenz als Herausgeber griechischer Texte sind mir vor ca. 20 Jahren gekommen, als ich mich mit seiner Edition einer byzantinischen Grabrede befaßte. Da bin ich gleich beim Lesen der Überschrift stutzig geworden: Μονωδία ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, υἱοῦ τοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ βασιλέως κυροῦ Μανουήλ, ἐπὶ ἔτους ὄντος! Das Ausrufezeichen gilt dem Schluß des Satzes. Dem Gräzisten, der die Unmöglichkeit der Verbindung eines solchen Plurals mit einem Singular nicht bemerkt und nicht auf das naheliegende ἐπταετοῦς kommt, muß man im Griechischen eine schlechte Zensur erteilen. Der Fehler steht auch im Sammelband seiner kleinen Schriften; vgl. dazu G. T. Dennis, «An Unknown Byzantine Emperor, Andronikos V Palaeologus (1400-1407?)», *JÖB* 16 (1967) 175-187 = G. T. Dennis, *Byzantium and the Franks 1350-1420* [Variorum Reprints], London 1982.

25. In der Rezension von C. Bevegni (s. *BZ* 88, 1995, 465-470) wird auf weniger entscheidende Mängel dieser Edition zum Teil ausführlich eingegangen, während die gravierenden Fehler nicht angesprochen bzw. gar nicht gesehen werden, so daß der Leser insgesamt einen ungerechtfertigt positiven Eindruck von der Qualität des Buches bekommt.

Herbert Hunger unter Mitarbeit von *Christian Hannick*, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Teil 4 Supplementum graecum, Wien 1994 [1995], 4o, σελ. xx, 422.

Στον πρόλογο του τρίτου και τελευταίου μέρους του καταλόγου των θεολογικών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1992, ο καθηγητής Η. Hunger ανακοίνωνε ότι είχε αρχίσει την προετοιμασία για τη νέα έκδοση του καταλόγου των χειρογράφων του Supplementum graecum της ίδιας βιβλιοθήκης. Κανείς όμως δεν φανταζόταν ότι η προετοιμασία αυτή θα τελείωνε σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα και ότι, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με όλους τους τόμους που προηγήθηκαν και οι οποίοι δημοσιεύονταν σε διάστημα 7-8 ετών μεταξύ τους, ο παρών τόμος θα έβλεπε το φως της δημοσιότητας μόλις δύο χρόνια ύστερα από τον προηγούμενο· αυτό αποτελεί, ομολογουμένως, πολύ ευχάριστη έκπληξη. Οι ευχές του επιστημονικού κόσμου, να ευτυχήσει ο σεβαστός καθηγητής να δει τυπωμένο και αυτόν τον τόμο και να έχει έτσι την ικανοποίηση ότι ολοκλήρωσε το έργο του, εισακούστηκαν, και η Österreichische Nationalbibliothek είναι η πρώτη μεγάλη βιβλιοθήκη που διαθέτει σύγχρονο, επιστημονικά συνταγμένο κατάλογο όλων ανεξαιρέτως των ελληνικών χειρογράφων της.

Πρέπει, βέβαια, εδώ να πούμε, σχολιάζοντας την ευχάριστη έκπληξη για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, ότι στην περίπτωση του παρόντος τόμου οι περιστάσεις ήταν διαφορετικές από ό,τι στους τόμους 1-3/3: πρώτα πρώτα είχε προηγηθεί, το 1957, πάλι από τον Hunger, η δημοσίευση του καταλόγου (όχι σε αναλυτική μορφή, όπως τώρα) των 187 χειρογράφων που τότε αποτελούσαν τη συλλογή· έπειτα, η προετοιμασία του τόμου είχε αρχίσει όταν ακόμη ζούσε ο W. Lackner († 9.1.1992), συνεργάτης του Hunger στον τόμο 3/3· περισσότερα από είκοσι χειρόγραφα είχαν προλάβει να τα περιγράψουν από κοινού Hunger και Lackner. Αυτό που έγινε από την αρχή ήταν η λεπτομερής κωδικολογική περιγραφή των χειρογράφων 1-187 και η πλήρης περιγραφή των χειρογράφων 188-201, που προστέθηκαν στη συλλογή ύστερα από το 1957. Τα 19 μουσικά χειρόγραφα της συλλογής ανέλαβε και πάλι ο Ch. Hannick.

Όπως σημείωνα και με την ευκαιρία της βιβλιοκρισίας του τόμου 3/3 (*Ελληνικά* 43, 1993, 437-441), δεν υπάρχει λόγος να μας απασχολήσει εδώ η μέθοδος με την οποία γίνεται η περιγραφή ενός χειρογράφου από τον Hunger και τους συνεργάτες του (το θέμα αυτό έχει συζητηθεί στις βιβλιοκρισίες των προηγούμενων τόμων του καταλόγου από πολλούς ερευνητές)· ούτε, επίσης, χρειάζεται να επαναληφθούν οι γενικές παρατηρήσεις ή τα σχόλια για τις ελλείψεις της μεθόδου που επισημαίνονται εκεί. Αυτό που πρέπει να τονιστεί για μια ακόμη φορά είναι τα σημεία εκείνα του καταλόγου τα οποία προκαλούν τον αμέριστο θαυμασμό μας: η λεπτομέρεια στη δήλωση των περιεχομένων (ακόμη και στην περίπτωση των παλιμψήστων), η παλαιογραφική και κωδικολογική πληρότητα (όπου ξεχωρίζουν οι ενότητες *K* [= Kustoden], *S* [= Schreiber] και *V*

[= Vorbesitzer]), η βιβλιογραφική ενημέρωση και οι λεπτομερείς πίνακες (Autoren- und Sachregister [σσ. 371-403] και Incipit ungedruckter und wenig bekannter Texte [σσ. 405-422]).

Θα ξεκινήσω την παρουσίαση του τόμου δίνοντας πρώτα τα απαραίτητα πληροφοριακά στοιχεία και κάποια αριθμητικά και στατιστικά δεδομένα.

Το τελευταίο χειρόγραφο της συλλογής φέρει τον αριθμό 201. Όπως, όμως, είναι γνωστό (βλ. σ. xviii και σ. 4 της έκδοσης του 1957), 22 χειρόγραφα του Supplementum graecum επιστράφηκαν το 1919 στη Biblioteca Nazionale της Νεάπολης (Ιταλία), στην οποία και ανήκαν. Τα χειρόγραφα αυτά δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο· θα περίμενε, επομένως, κανείς να περιγράφονται 179. Τρεις όμως αριθμοί εμφανίζονται διπλοί (τη δεύτερη φορά συνοδευόμενοι από *), χωρίς να δίνεται για το γεγονός αυτό η σχετική εξήγηση, ούτε στον πρώτο κατάλογο, ούτε τώρα: 12 (Βιέννη και Νεάπολη), 50 (δύο στη Βιέννη), 92 (Νεάπολη και Βιέννη). Έτσι, ο κατάλογος περιλαμβάνει 182 χειρόγραφα. Από αυτά τα 44 είναι περγαμηνά, τα 133 γραμμένα σε δυτικό χαρτί και τρία σε ανατολικό. Στον αρ. 175 κάθε τετράδιο αποτελείται από χάρτινα (δυτ.) και περγαμηνά φύλλα, ενώ στον αρ. 91 (χαρτί) τα 80 από τα 310 φύλλα είναι ανατολικής προέλευσης. Σε αυτά τα πληροφοριακά στοιχεία μπορεί να προστεθεί το ότι πέντε χειρόγραφα είναι παλίμψηστα (στα οποία η παλαιότερη γραφή είναι μεγαλογράμματη), δύο είναι ειλητάρια, και το ότι σε 26 χειρόγραφα ο αριθμός των φύλλων δεν υπερβαίνει τα δέκα (τα πιο πολλά είναι σπαράγματα 1-2 φύλλων, τα οποία ανήκαν στη Fragmentensammlung της ίδιας βιβλιοθήκης· τέσσερα από τα σπαράγματα είναι γραμμένα σε μεγαλογράμματη γραφή).

Όπως ήταν αναμενόμενο, το περιεχόμενο των χειρογράφων ποικίλλει. Από τη στιγμή που «έκλεισαν» (το 1690) οι γνωστές, κατά είδος, συλλογές των ελληνικών χειρογράφων της Nationalbibliothek της Αυστρίας (codices philosophici et philologici, historici, juridici, medici, theologici), κάθε νέο απόκτημα της βιβλιοθήκης έπαιρνε τη θέση του στο Supplementum graecum. Από τα 182 χειρόγραφα τα 51 είναι καθαρώς θεολογικά (έργα, κυρίως, εκκλησιαστικών συγγραφέων)· αν στον αριθμό αυτό προστεθούν τα 14 της Αγίας Γραφής και τα 24 μουσικά-λειτουργικά, τα θρησκευτικού περιεχομένου χειρόγραφα αποτελούν το 1/2 της συλλογής. Ακολουθούν, σε αριθμό χειρογράφων, όσα θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ομάδα των φιλολογικών-φιλοσοφικών-ιστορικών, τα οποία ανέρχονται στα 53, 9 νομικά («κανονικά»), 6 ιατρικά, 5 μαθηματικά. Ανάμεσα στα είκοσι χειρόγραφα που απομένουν, τα οποία δεν ανήκουν στις παραπάνω κατηγορίες, υπάρχουν 5 έγγραφα (σπαράγματα του ενός φύλλου) και 3 έντυπα με πολλές χειρόγραφες σημειώσεις.

Σχετικά με την παλαιότητα των χειρογράφων (43 είναι χρονολογημένα, από το 1109 έως το 1843): 28 χρονολογούνται έως το 1200 (με παλαιότερο τον αρ. 187, σπάραγμα ενός φύλλου, που ανήκει στον 4ο αι. μ.Χ.), άλλα 24 στους επόμενους δύο αιώνες (μεταξύ των οποίων δύο σπαράγματα, επτά φύλλων το καθένα, που προέρχονται από τον κώδ. Vindob. theol. gr. 173, σε δυ-

τικό χαρτί πριν από την εμφάνιση των υδατοσήμων), ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός (72 χειρόγραφα) καλύπτει το διάστημα από το 1400 έως το 1600. Τα υπόλοιπα 58 εντάσσονται στους 17ο-19ο αιώνες.

Στην αρχή της παρουσίασης του κρινόμενου έργου τόνισα ως πολύ ευχάριστη έκπληξη την προετοιμασία και δημοσίευσή του σε σύντομο χρονικό διάστημα. Υποθέτω, όμως, ότι αυτός είναι, πιθανώς, και ο λόγος που ο τόμος έχει πολλά λάθη κατά τη μεταγραφή των ελληνικών κειμένων, καθώς επίσης και τυπογραφικές αβλεψίες ή άλλου είδους ατέλειες και παραλείψεις. Τέτοια λάθη υπήρχαν και στους προηγούμενους τόμους και είναι, ως έναν βαθμό, δύσκολο να αποφευχθούν, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για τέτοιας μορφής έργα· η συχνότητά τους, όμως, σε αυτόν τον τόμο είναι ενοχλητική: υπερβαίνουν (χωρίς να έχει γίνει εξονυχιστική έρευνα) τα 120. Κυρίως πρόκειται για λάθη στους τόνους ή στα πνεύματα και στον συλλαβισμό (που εύκολα μπορεί κανείς να τα αναγνωρίσει): π.χ., σ. 85, στ. 3 τέλ.: γρ. Πλού-, σ. 154, στ. 19: γρ. Διεθνοῦς, σ. 177, στ. 15 τέλ.: γρ. ἡμέραις. Άλλα λάθη, καθαρώς τυπογραφικά (που επίσης εύκολα αναγνωρίζονται), είναι, π.χ.: σ. 112, στ. 14 τέλ.: γρ. διδασκάλω, σ. 353, στ. 3 τέλ.: γρ. zuletzt: εδώ έχουν θέση και πέντε περιπτώσεις, όπου ο συλλαβισμός είναι σωστός, αλλά παραλείπεται το ενωτικό: π.χ., σ. 188, στ. 7 τέλ.: γρ. Θεομήτο-. Υπάρχουν όμως και αβλεψίες που πρέπει να επισημανθούν: σ. 94, στ. 3: γρ. ἄφθορος, σ. 119, στ. 18: γρ. 34^Γ (αντί 64^Γ), σ. 157, στ. 11 τέλ.: γρ. τηρεῖς, ἐγγὺς εἶ, σ. 168, στ. 22: γρ. φέρον ἀκροστιχίδα, σ. 188, στ. 5 τέλ.: γρ. Λαμπρά σου (βλ. Σ. Εὐστρατιάδης, «Ἰωάννης μαΐστωρ...», *ΕΕΒΣ* 14, 1938, 40), σ. 264, στ. 1: γρ. ἐκσυρίττεται, σ. 266, στ. 4: γρ. Σὲ τόν, σ. 273, στ. 9: γρ. αἰώνιον, σ. 273, στ. 1 τέλ.: γρ. Τὴν γάρ σὴν μήτραν, σ. 274, στ. 14 τέλ.: γρ. ἐξελέξω, σ. 276, στ. 5: γρ. εὐθύνον, σ. 309, στ. 12: γρ. 263^Υ, σ. 348, στ. 3 τέλ.: γρ. μέγα σχῆμα.

Πέρα από τα λάθη αυτών των κατηγοριών μπορεί κανείς να παρατηρήσει και τα εξής (δείγματος χάριν): στη βιβλιογραφία του αρ. 39 να προστεθεί: N. G. Wilson, A List of Plato Manuscripts. *Script* 16 (1962) 392 (Nr. 259)· στον αρ. 40 ο αριθμός των φύλλων είναι 591, όχι 588 (πρέπει να προστεθούν τα φύλλα 472/1, 476/1 και 482/1)· στον αρ. 43 δεν γίνεται λόγος για τον γραφέα των φφ. 46-48· δεν κατανοώ γιατί ακολουθεί (sic) ή (!) στους αρ. 130.28, 163.7 και 190.11· το σύντομο ιατρικό κείμενο του αρ. 45.4 έχει δημοσιευθεί από τους Ch. Daremberg - É. Ruelle, *Oeuvres de Rufus d'Éphèse*, Παρίσι 1879 (ανατ. Ἄμστερνταμ 1963), σσ. 599-600· στις εξωτερικές πληροφορίες για τον αρ. 75 να προστεθεί η ένδειξη Pap· στον αρ. 79.3 να διατηρηθεί η γραφή του χειρογράφου *πικραμέναις συμφοραῖς*· στον αρ. 110.2, αν ο αναμφίβολα λανθασμένου τύπος *μητροπαρθένων* είναι του κώδικα, να ακολουθήσει (!)· το σωστό είναι *μητροπάρθενον* (βλ., π.χ., W. Christ - M. Paranikas, *Anthologia carminum christianorum*, Λιψία 1871 [ανατ. Hildesheim 1963], σ. 217)· η ευχή στον αρ. 148.5 είναι από την ακολουθία του αγίου Βαπτίσματος (Goar, *Euch.* 289-290)· ο αρ. 164 δεν είναι *Urkunde*, όπως διαβάζουμε στον πίνακα (σ. 402), αλλά *Tetraevangeliar*.

Ακόμη: οι ύμνοι στον αρ. 150.1 δεν είναι Θεοτοκία αλλά Τριαδικοί· σύμφωνα με την επιγραφή του κώδικα στον αρ. 150.2, πρέπει να ακολουθούν το Θεός Κύριος και, πιθανώς, τα Απολυτικά των οκτώ ήχων (η φράση *Theotokion zum...* δεν ευσταθεί)· οι ύμνοι στον αρ. 152.2 δεν είναι της λειτουργίας του Μ. Βασιλείου αλλά των Προηγιασμένων· σε οκτώ μουσικά χειρόγραφα παραδίδονται τα ένδεκα εωθινά δοξαστικά (118.4, 130.9, 150.8, 158.2, 160.3, 161.2, 180.2, 190.2)· εκτός του ότι αυτό δηλώνεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους (*Stichera Heothina*, *Stichera der Heothina*, *Stichera zu den elf Heothina*, *Die 11 Stichera der Heothina*), πράγμα για το οποίο δεν θα είχε

κανείς ιδιαίτερες αντιρρήσεις, οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν δηλώνουν το περιεχόμενο (στιχηρά είναι τα τροπάρια που προηγούνται των δοξαστικών)· θα ακρούσε: Die 11 Heo-thina Doxastika.

Όπως συνηθίζεται, κατά την παράθεση των επιγραφών των κειμένων και των σημειωμάτων των χειρογράφων αναλύονται οι συντομογραφημένες λέξεις, και όσες είναι γραμμένες με τρόπο που τις κάνει όχι εύκολα αναγνωρίσιμες ξαναγράφονται μέσα σε αγκύλες στην κανονική τους μορφή· επίσης, χρησιμοποιείται συχνά το σημείο (!). Όλα αυτά τα συναντούμε στον κατάλογο· υπάρχουν όμως λάθη και παραλείψεις: π.χ., στη σ. 10, στ. 3 και στη σ. 337, στ. 5 το όνομα Δᾱδ μεταγράφεται Δαουίδ· στη σ. 119, στ. 11 τέλ., μετά τη λ. ἀγκαιλὸν πρέπει να ακολουθήσει (!) ή, καλύτερα, [= Ἄγγελον]· στη σ. 333, στ. 2, μετά τη λ. ἀριστόν θα περιμέναμε [= ἀρίστων] (δηλαδή γευμάτων)· στη σ. 359, στ. 4, η τελευταία λέξη να γραφεί π(ρω)τ(ο)παπας.

Επίσης νομίζω ότι έπρεπε να σχολιαστεί το γεγονός ότι το περιεχόμενο των φφ. 1-63 του αρ. 12 (16. Jh. [2. Hälfte]) ταυτίζεται απολύτως με εκείνο των φφ. 1-59 του αρ. 21 (um 1600) προέρχονται από κοινό πρότυπο, ή το δεύτερο έχει αντιγραφεί από το πρώτο; Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στο περιεχόμενο των φφ. 1-298 του αρ. 45 και 3-94 του αρ. 47. — Για τον αρ. 40 διαβάζουμε (στην ενότητα S) ότι είναι αντίγραφο του κώδ. Paris. gr. 2440, δίχως να παρατίθεται το σχετικό σημείωμα. — Από την ενότητα V των αρ. 107, 108 και 109 πληροφορούμαστε ότι τα τρία χειρόγραφα αγοράστηκαν το 1851 για τη Hofbibliothek από τον Κερκυραίο έμπορο Παύλο Λάμπρο. Θα περίμενε κανείς να αναφερθεί συμπληρωματικά ότι πρόκειται για τον πατέρα του Σπυρίδωνος Λάμπρου, του συντάκτη του καταλόγου των χειρογράφων του Αγίου Όρους. — Ο Κωνσταντίνος Λογοθέτης (Καλλιουπολίτης), γραφέας και κτήτωρ των μουσικών χειρογράφων 162 (έτ. 1821) και 163 (έτ. 1840) (βλ. τις ενότητες S και V), δεν κατάγεται από την Gallipoli της Κάτω Ιταλίας, αλλά από την Καλλιούπολη (Καλλίπολη) της Ανατολικής Θράκης· βλ. Γρηγορίου πρωτοφάλτου, *Είρμολόγιον καλοφωνικόν* (έκδ. Θ. Φωκαέως), Κωνσταντινούπολη 1835, σ. 283 (κατάλογος συνδρομητών). Η αναγραφή, εξάλλου, στον πίνακα (σ. 387), ότι ήταν μελωδός, ελέγχεται ως ανακριβής.

Να προσθέσω, τέλος, την πληροφορία ότι η κριτική έκδοση των Αποφθεγμάτων των επτά σοφών (αρ. 131.4) έχει δημοσιευθεί (για τεχνικούς, πιθανώς, λόγους, δεν αναφέρεται στον κατάλογο)· βλ. Maria Tziatzi-Papagianni, *Die Sprüche der sieben Weisen: zwei byzantinische Sammlungen* [Beiträge zur Altertumskunde 51], Teubner, Stuttgart 1994.

Ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να διαπιστώσει ατέλειες σαν τις παραπάνω σε κάθε έργο αυτού του είδους, ατέλειες που είναι ευεξήγητες και, όταν παραμένουν σε χαμηλά ποσοστά, συγχωρητέες. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν συμβαίνει στον παρόντα τόμο· φαίνεται ότι δεν έγινε καλή διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων, και μάλιστα από έμπειρο γνώστη της ελληνικής γλώσσας.

Πρέπει, όμως, από την άλλη πλευρά, να τονιστεί ότι οι περισσότερες από αυτές τις παρατηρήσεις αφορούν σε όχι καίρια σημεία του καταλόγου αλλά σε λεπτομέρειες, και δεν μπορούν να μειώσουν την αξία και τη χρησιμότητά του, ούτε, φυσικά, έγιναν με τέτοια διάθεση. Όλοι όσοι ασχολούνται με την καταλογογράφηση χειρογράφων γνωρίζουν τις δυσκολίες και τις ιδιαίτερες απαιτήσεις του εγχειρήματος. Ο καθηγητής Hunger και οι συνεργάτες του αξίζουν τον έπαινο του επιστημονικού κόσμου και γι' αυτόν τον τόμο, αλλά, κυρίως, για την

ολοκλήρωση του καταλόγου των ελληνικών χειρογράφων της Αυστριακής Εθνικής Βιβλιοθήκης· οι έξι τόμοι του καταλόγου αποτελούν τον καλύτερο οδηγό και το απαραίτητο βοήθημα για κάθε επιστήμονα σε αυτό το ερευνητικό πεδίο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Άνθος των Χαρίτων - Φιορ δε Βερτού. Η κυπριακή παραλλαγή. Εισαγωγή - Επιμέλεια Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Κομνηνή Πηδώνια [Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, XVI], Λευκωσία 1994, σσ. xvi, 201, πίν. 21.

Πρόκειται για την πρώτη έκδοση της κυπριακής παραλλαγής του ευρέως διαδεδομένου πεζού ηθικοδιδασκτικού κειμένου *Άνθος των Χαρίτων*, που είναι μετάφραση του ιταλικού *Fior di Virtù*, έργου, κατά μια άποψη, του μοναχού Tommaso Gozzadini από την Bologna (14ος αι.). Το ιταλικό κείμενο γνώρισε μεγάλη επιτυχία, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός των χειρογράφων που το παραδίδουν (περισσότερα από 70) και των εκδόσεων (περί τις 60 ως το 1500), αλλά και η μετάφρασή του σε πολλές γλώσσες (αγγλικά, αραβικά, αρμενικά, γαλλικά, γερμανικά, ελληνικά, ισπανικά, καταλανικά, ρουμανικά, ρωσικά, σερβικά). Στην ελληνική γλώσσα μεταφράστηκε από το τέλος του 15ου αι. τρεις τουλάχιστον φορές και μας σώζεται μία δημόδης και μία λόγω μορφή με τίτλο *Άνθος των Χαρίτων* και μία στο κυπριακό ιδίωμα με τίτλο *Φιορ δε Βερτού*, το κείμενο της οποίας εκδίδεται στο υπό κρίση έργο.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει την Εισαγωγή (σσ. 1-65), όπου, ύστερα από μια σύντομη αναφορά στη διδακτική γραμματεία και την παράδοσή της στον ελληνικό και το δυτικό χώρο καθώς και τις επιδράσεις της παραγωγής του τελευταίου στην ελληνική λογοτεχνία (σσ. 1-4), δίνονται (σσ. 4-8) γενικές πληροφορίες για το έργο και τον συγγραφέα του, τη μετάφρασή του στις διάφορες γλώσσες και ειδικότερα την ελληνική μετάφραση, που οι εκδότριες τη χαρακτηρίζουν ως «την απαρχή της νεοελληνικής πεζογραφίας» και για τη νεότερη έρευνα γύρω από το ελληνικό κείμενο (βασική και μοναδική η μελέτη¹ της Ε. Κακουλίδη-Πάνου στα *Ελληνικά* 24, 1971, 267-311, με καταγραφή των χειρογράφων και των εκδόσεων, σύγκριση με το ιταλικό πρότυπο και έκδοση αποσπασμάτων).

Στις σσ. 8-17 γίνεται λόγος για τα 8 σωζόμενα χφφ που παραδίδουν το ελληνικό κείμενο (από τον Vind. Theol. gr. 244, στον οποίο επίσης περιεχόταν το κείμενο, έχουν εκπέσει τα αντίστοιχα φύλλα). Από τη διερεύνηση των χειρο-

1. Για την αποτίμηση της μελέτης αυτής βλ. Stamatia Koliadimu - Cristina Stevanoni, «Per l'individuazione del prototipo italiano di *Άνθος των Χαρίτων*, Venezia 1529», στο *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, Viterbo 1994, σσ. 39-56.

γράφων οι εκδότριες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι 5 από τα 8 χφφ παραδίδουν τη δημόδη μορφή του κειμένου, τη γνωστή από τις εκδόσεις, ένα χφφ παραδίδει κείμενο σε λογιότερη γλώσσα και τα υπόλοιπα δύο, ο Vind. Phil. gr. 218 ($\pm$ 1500) και το χφφ της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, Αγ. Σάββα 284 (έτους 1527) παραδίδουν μετάφραση γραμμένη στο κυπριακό ιδίωμα. Η τελευταία προέρχεται από άλλη ιταλική παράδοση. Ορισμένα χφφ χρονολογούνται ως και 30 χρόνια πριν από την πρώτη έκδοση (1529) και είναι γι' αυτό σημαντικά για την παράδοση του κειμένου, που έφθασε «διορθωμένο» στο τυπογραφείο. Η περιγραφή των χφφ στηρίζεται για μερικά από αυτά σε αυτοψία της Ε. Κακουλίδη και συμπληρώνει ή διορθώνει τις περιγραφές των σχετικών καταλόγων. Έτσι, η απώλεια, π.χ., των φύλλων του Vind. Theol. gr. 244, όπου ήταν αντιγραμμένο το Άνθος των Χαρίτων, δεν επισημαίνεται στον πρόσφατο (1992) Κατάλογο των Hunger-Lackner-Hannig (βλ. σ. 12, σημ. 53), η μετάφραση ενός εγκωμίου του Θωμά Ακινάτη από τον Δημήτριο Κυδώνη στο χφφ Escor. Ψ IV 22 θεωρείται έργο ανωνύμου στον Κατάλογο του Ch. Kohler (RR 687) (βλ. σ. 9, σημ. 40) κ.ά.

Στις σσ. 17-23 καταγράφονται λεπτομερώς 41 εκδόσεις του ελληνικού κειμένου (είναι αμφίβολη η ύπαρξη μίας ακόμη, του 1621) από το 1529 ως το 1866, που όλες έγιναν στη Βενετία, με δήλωση των Βιβλιοθηκών που φιλοξενούν αντίτυπο καθεμιάς. Είναι 5 στον 16ο αι., 9 στον 17ο, 13 στον 18ο και 14 στο πρώτο μισό του 19ου αι. Το πλήθος των εκδόσεων ίσως εξηγείται από το γεγονός ότι το βιβλίο χρησιμοποιήθηκε και ως σχολικό εγχειρίδιο.

Στις σσ. 27-32 εξετάζεται το κείμενο των μεταφράσεων σε σχέση με το πιθανό ιταλικό πρότυπο και παραθέτονται δείγματα από το ιταλικό κείμενο (από έκδοση του τέλους του 15ου αι.) και τις διάφορες μορφές των ελληνικών μεταφράσεων, έντυπων και μη. Στη σελ. 33 δίνεται η στεμματική παράσταση της παράδοσης του κειμένου από τα χφφ και τις εκδόσεις. Σύμφωνα με αυτή διακρίνονται δύο παραδόσεις του ιταλικού κειμένου, από τις οποίες προήλθαν αντίστοιχα δύο παραδόσεις του ελληνικού. Από την παράδοση Α προήλθε το κείμενο των 6 χειρογράφων και των εκδόσεων ως το 1594, από την παράδοση Β το κείμενο της κυπριακής μετάφρασης. Η παράδοση Β του ιταλικού κειμένου επηρέασε και τις εκδόσεις των ετών 1603-1700 από τη μια, και του Νέου Άνθους των Χαρίτων, όπως τιτλοφορείται το διαφοροποιημένο κείμενο στις εκδόσεις των ετών 1755-1805, από την άλλη.

Στις σσ. 34-65 εξετάζονται τα θέματα του κυπριακού κειμένου, που φέρει τον τίτλο *Φιορ δε Βερτού*. Ύστερα από ορισμένες γενικές παρατηρήσεις για την κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή της εποχής (14ος-16ος αι.) και την επισήμανση της απουσίας βενετικών εκδόσεων των κειμένων αυτών (σσ. 34-36), οι εκδότριες εξετάζουν την παράδοση του έργου από τα δύο χφφ. Η έρευνα του κειμένου δείχνει την υπεροχή του χειρογράφου της Βιέννης έναντι αυτού των Ιεροσολύμων και μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι τα δύο χφφ δεν είναι τα μοναδικά στα οποία αντιγράφηκε η κυπριακή παραλλαγή. Οι εκδότριες δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο να λανθάνουν κάποια χφφ σε συλλογές και καταλόγους

που δεν ερευνήθηκαν επαρκώς.

Τα δύο χφφ ανάγονται σε απώτερο κοινό πρόγονο, διασώζουν όμως παραλλαγμένη ως ένα σημείο μορφή κειμένου (σσ. 42-43). Η σχέση του κειμένου των εκδόσεων και της κυπριακής παραλλαγής, η οποία, όπως σημειώσαμε, ακολουθεί άλλη ιταλική παράδοση, φαίνεται από τη συγκριτική παράθεση κειμένων στις σσ. 43-46. Τα μεταφραστικά προβλήματα, τα θέματα που πραγματεύεται το κείμενο και η ορολογία, ο τρόπος δηλαδή απόδοσης των ιταλικών όρων στους τίτλους των κεφαλαίων στην κυπριακή και τις άλλες ελληνικές μεταφράσεις, εξετάζονται στις σσ. 49-50, ενώ παραδείγματα από την κυπριακή μετάφραση δίνονται στις σσ. 50-53 σε αντιστοιχία με το ιταλικό κείμενο της έκδοσης του 1474.

Μεταξύ των σσ. 54 και 55 παρεμβάλλεται χρήσιμος δισέλιδος Πίνακας με τη διάταξη των κεφαλαίων και τους τίτλους από τις διάφορες φάσεις της ιστορίας του έργου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν για τον μελετητή οι διάφοροι τύποι και η διατύπωση των εννοιών στα ιταλικά, στις ελληνικές εκδόσεις και στο κυπριακό κείμενο. Ενδιαφέρουσα η εξέταση της γλώσσας του κειμένου (σσ. 54-65) με παραδείγματα από τη γραμματική και τη σύνταξη, παρόλο που δεν είναι εξαντλητική, όπως σαφώς δηλώνεται (σσ. 54 και 59) και εύκολα το καταλαβαίνει κανείς διαβάζοντας το κείμενο και το Γλωσσάριο.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου εκδίδεται το κείμενο με βάση τα δύο χφφ, αλλά με σαφή προτίμηση στο χφ της Βιέννης, το οποίο η έρευνα των εκδοτριών έδειξε ότι είναι περισσότερο αξιόπιστο.

Του κειμένου προηγείται (σσ. 69-71) ο πίνακας των περιεχόμενων κεφαλαίων (δεν παραδίδεται στα χφφ, αλλά καταρτίστηκε με βάση τους τίτλους των κεφαλαίων) και έπεται (σσ. 155-161) το κριτικό υπόμνημα, που για λόγους τεχνικούς μεταφέρθηκε στο τέλος του κειμένου. Στις σσ. 163-166 δίνεται ο Πίνακας των Κυρίων ονομάτων του κειμένου με τα απαραίτητα σχόλια, ενώ το εκτενές Γλωσσάριο (σσ. 167-196) πλουτίζει τα λεξικά μας με νέες λέξεις και τύπους και είναι χρήσιμο για την κατανόηση του κειμένου με τα ερμηνεύματα των ιδιωματικών λέξεων. Ακολουθούν Επιλογή Βιβλιογραφίας (σσ. 197-198) και Πίνακας Ονομάτων και πραγμάτων (σσ. 199-201).

Σε παράρτημα δίνονται 21 πίνακες φωτογραφιών από τα χφφ και τις εκδόσεις.

Πρέπει από την αρχή να τονιστεί η δυσκολία που είχαν να αντιμετωπίσουν οι εκδότριες λόγω του γεγονότος ότι ούτε για το ιταλικό *Fior di Virtù* ούτε για το ελληνικό *Άνθος των Χαρίτων* υπάρχουν μελέτες σχετικές με τις σχέσεις και εξαρτήσεις των διάφορων μορφών και παραλλαγών, ούτε φυσικά, κριτική έκδοσή τους. Μια συνολική θεώρηση του θέματος είχε εξαγγείλει ότι θα κάνει σε μονογραφία ο Ρουμάνος καθηγητής Pandeale Olteanu το 1978, φαίνεται όμως πως η εργασία δεν είδε το φως της δημοσιότητας. Δεν υπάρχει επίσης συστηματική διερεύνηση των πηγών του ιταλικού κειμένου². Έτσι, η ανεύρεση του ακριβούς

2. Η εργασία της Maria Corti, «Le fonti del Fiore di virtù e la teoria della Nobiltà nel Duecento», *Giornale storico della letteratura italiana* 136 (1959) 1-82 (βλ. Koliadimu-Stevanoni, ό.π.,

προτύπου που χρησιμοποίησε ο Κύπριος μεταφραστής δεν ήταν δυνατή, πριν γίνει συστηματική έρευνα των μορφών και παραλλαγών του ιταλικού κειμένου. Ακόμη, ο αναγνώστης της κυπριακής μετάφρασης στην παρούσα έκδοση δεν μπορεί να γνωρίζει ποιες από τις αναφορές του κειμένου σε παλαιότερους συγγραφείς (Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Ιπποκράτη, Γαληνό, Διογένη, Οβίδιο, ιερό Αυγουστίνο, άγιο Ισίδωρο κ.ά.) είναι πραγματικές και ποιες όχι. Στη σ. 47 οι εκδότριες αναφέρονται στο ζήτημα και, ορθά, θεωρούν ότι το θέμα των πηγών αφορά τον εκδότη του ιταλικού προτύπου. Καθώς, όμως, η ανίχνευση των πηγών τέτοιων ανθολογιών είναι από τα πλέον περίπλοκα θέματα, γιατί τις περισσότερες φορές οι ανθολόγοι αντλούν έμμεσα τα παραθέματα ή αναφέρουν ονόματα παλαιών συγγραφέων για διακοσμητικούς λόγους³, θα απαιτηθεί ασφαλώς πολύς χρόνος για να αναπληρωθεί η έλλειψη αυτή στην έρευνα του ιταλικού προτύπου, πρώτα, και στις μεταφράσεις του στις διάφορες γλώσσες.

Μερικές επιμέρους παρατηρήσεις: Στην καταγραφή των εκδόσεων του *Άνθους των Χαρίτων* (σσ. 17-23) δεν αναφέρεται μια (λανθάνουσα) έκδοση που επισήμανε ο Φ. Ηλιού (1832 Γλυκύς), βλ. Koliadimu-Stevanoni, ό.π., σ. 46, σημ. 14. — Η στεμματική παράσταση της σ. 33 απεικονίζει, προφανώς, τις σχέσεις των διάφορων κειμένων μόνο από θεματική άποψη και δεν υποδηλώνει και τη χρονολογική τους θέση και σχέση (π.χ. τα νεότερα χφ της Άνδρου και της ΕΒΕ εμφανίζονται υψηλότερα από το αρχαιότερό τους χφ της βιβλιοθήκης της Ste Geneviève, το χφ της Βιέννης βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τα νεότερά του των Ιεροσολύμων και της ΕΒΕ κτλ.). — Η καταγραφή ορισμένων, τουλάχιστον, κατηγοριών σε ό,τι αφορά τη Γραμματική και τη Σύνταξη, π.χ. των προθέσεων, των συνδέσμων, των ειδών των προτάσεων κ.ά., θα μπορούσε να είναι πλήρης. Λείπουν οι προθέσεις *άπέ, έξόν, άντάμα, μετά, πρός, χωρίς*, ο συμπερασματικός σύνδεσμος *ότι*, ο εναντιωματικός *άνισώς (καί)*, ο χρονικός *ώστι* (βλ. τις αντίστοιχες προτάσεις στη σ. 62). Επιρρήματα όπως *έγγήγορα, εΰκαιρα, γάλι γάλι, γλυκιά, άπαΰτα, μοναΰτα, στανιό, στεριά, συγκερασμένα, τάπισα και ταπισόν, φοβιζάμενα* κ.ά. είναι εξίσου ενδιαφέροντα με αυτά που καταγράφονται στη σ. 58, ενώ είναι, ίσως, παραπλανητική η επιλεκτική καταγραφή του τρόπου εκφοράς των προτάσεων (ειδικές προτάσεις με τους συνδ. *ότι, καί*: συμπερασματικές με τον συνδ. *ότι* (μόνο;)). — Η αντιβολή των χειρογράφων έγινε με προσοχή, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ο έλεγχος των Πινάκων αρ. 4-7. Ωστόσο επισημάναμε τρεις παραλείψεις γραφών του I από το κριτικό υπόμνημα (με βάση το δείγμα των Πινάκων): σ. 73 κεφ. α' σειρά 5η *καί τὰ κουστούμια*] και παραλ. I· σ. 73 Πρόλ. σειρά 3 *άπου*] από I, σειρά 12 *ή παιά* δύο φορές στο I, που φανερώνουν επιλεκτική παράθεση γραφών.

Η συνεπής τήρηση από μέρους των εκδοτριών της αρχής να προτιμούν τις γραφές του χφ της Βιέννης (B) και να δέχονται αυτές του Ιεροσολυμιτικού χφ

σ. 41, σημ. 7), η οποία είχε εξαγγείλει και κριτική έκδοση του έργου πριν από 35 περίπου χρόνια, είναι προκαταρκτική.

3. Έμμεση χρήση πολλών από τις πηγές που αναφέρονται ονομαστικά στο ιταλικό κείμενο δέχεται η M. Corti, βλ. Koliadimu-Stevanoni, ό.π., σ. 42.

(I) μόνο σε περιπτώσεις λαθών ή παραλείψεων του πρώτου τις αναγκάζει να υποτάσσουν ενδιαφέροντες τύπους του I. Όμως στο Γλωσσάριο θα ήταν καλό να συμπεριληφθούν, με την πληροφορία ότι ο αναγνώστης θα τους βρει στο κριτικό υπόμνημα (π.χ. *βεντούρα, δασκαλία, σκέψιμον* [σε άλλο σημείο του κειμένου από αυτά που δίνονται στο Γλωσσάριο], *δελίτιν, οκτρός, οκτριά* κ.ά.).

Η εκτύπωση του δύσκολου κειμένου είναι προσεγμένη και τα τυπογραφικά και άλλα λάθη ελάχιστα (σ. 14 *την Εκκλησιαστή: γρ. τον Εκκλ.*, σ. 31 *Escoral: γρ. Escorial*, σ. 38 *επιτιμήσεις: γρ. επιτιμήσεις*, σ. 42 *στο τίτλο: γρ. στον τίτλο*, σ. 59 *φαινόμενων: γρ. φαινομένων*. Στη σελ. 10 στην περιγραφή των χφφ της Βιέννης και των Ιεροσολύμων αντί *ταπεινόν* γράφε *άχαμνόν*, βλ. το κείμενο στη σ. 73 και τους Πίνακες αρ. 4 και 7).

Το έργο, προϊόν πολλού μόχθου, αποτελεί απόκτημα για την επιστήμη και τις κυπριολογικές έρευνες, καθώς πρόκειται για την πρώτη έκδοση ενός ιδιωματικού —και μάλιστα κυπριακού— κειμένου που αποτελεί ένα από τα πρώτα δείγματα της νεοελληνικής πεζογραφίας. Ασφαλώς θα βοηθήσει παρόμοια εγχειρήματα στον χώρο της κυπριακής γραμματείας. Στις συγγρ. οφείλουμε ευχαριστίες για το έργο τους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Ν. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

Hans Eideneier (επιμ.), *Graeca recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* [= *Wolfenbüttler Forschungen*, 59], Wiesbaden, Harrassowitz, 1994, σελ. 255.

Με τον τίτλο *Graeca recentiora in Germania* γίνονται προσιτές στο αναγνωστικό κοινό δεκατρείς μελέτες, που είχαν παρουσιαστεί ως ανακοινώσεις στο πλαίσιο δύο ελληνογερμανικών επιστημονικών συναντήσεων στην Herzog August Bibliothek (H.A.B.) του Wolfenbüttel (19-22.4.1989 και 11-13.2.1991). Όπως σημειώνει στο προλογικό του σημείωμα ο επιμελητής του τόμου, οι μελέτες αυτές θίγουν θέματα που όχι μόνο είναι γόνιμα για την έρευνα της ιστορίας των επιστημών στον γερμανόφωνο χώρο από τον 15ο έως τον 19ο αι., αλλά προσφέρουν ταυτόχρονα εναύσματα για την εμβάθυνση των γερμανοελληνικών πολιτισμικών σχέσεων στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης. Αν σκεφθεί κανείς ότι οι εδώ εννοούμενες επιστήμες είναι οι ανθρωπιστικές, αν αναλογιστεί τη σημασία της ελληνικής αρχαιότητας ως πολιτιστικού προτύπου και ως σημείου αναφοράς του δυτικού και κεντροευρωπαϊκού κόσμου για τον αυτοκαθορισμό του, από την αναγέννηση μέχρι και τον 19ο αι. (συνεπώς, τον ρόλο του προτύπου αυτού στην ευρωπαϊκή ιστορία των ιδεών και των επιστημών) κι αν συνυπολογίσει τον ρόλο που διαδραμάτισε ο μεταβυζαντινός ελληνισμός στην επανασύνδεση της Ευρώπης με την ελληνική αρχαιότητα, αλλά και τον σημα-

ντικό βαθμό στον οποίο το ενδιαφέρον για τον νεοελληνισμό καθορίστηκε από τη σύνδεσή του με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τότε αποκαλύπτεται το ευρύ φάσμα των διασταυρώσεων της ιστορίας των επιστημών και της έρευνας των πολιτισμικών σχέσεων του ελληνισμού με τη δυτική και κεντρική Ευρώπη.

Αυτές τις διασταυρώσεις προσπαθούν να επισημάνουν και να διερευνήσουν οι μελέτες του τόμου. Απλοποιώντας τον πολύπτυχο και σύνθετο προβληματισμό τους, θα λέγαμε ότι κεντρικός άξονας των μελετών είναι η πορεία από την ενασχόληση των ουμανιστών με τον ελληνισμό στη συγκρότηση της κλασικής, βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας ως επιστημών στον γερμανόφωνο χώρο. Στόχος των άρθρων είναι να καταγράψουν την εξέλιξη της πορείας αυτής και να την ερμηνεύσουν συσχετίζοντάς την αφενός με την ιστορία του γερμανόφωνου χώρου και αφετέρου με τις επαφές Γερμανών λογίων με εκπροσώπους του νεότερου ελληνισμού, λόγιους και μη.

Πρώτη παρουσιάζεται η μελέτη του Thomas Gelzer για τον August Böckh, σημαντική για την ιστορία της κλασικής φιλολογίας μορφή του 19ου αι. Τίτλος της μελέτης είναι η προγραμματική διατύπωση του Böckh για τους στόχους της επιστήμης του: «Tatkräftige Erkenntnis der Humanität und Anschauung des Antiken als höchstes Ziel der Philologie» (σσ. 9-26). Ο συγγρ., ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι τόσο η έννοια του ουμανισμού όσο και άλλες έννοιες που σχετίζονται με αυτόν είναι σήμερα φορτισμένες με αρνητικούς συνειρμούς, καθώς στον αιώνα μας συνδέθηκαν με ιδεολογικά και σημασιολογικά συγκείμενα που ήταν ξένα προς τα αρχικά τους, τονίζει την ανάγκη προσδιορισμού των εννοιών κάθε φορά σε σχέση με τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν. Έτσι, τοποθετώντας τις έννοιες στην ιστορική συγκυρία του 19ου αι., και ειδικά όπως αυτές χρησιμοποιήθηκαν από τον Böckh, ο συγγρ. αξιολογεί το έργο του μέσα στο πλαίσιο της εποχής του νεο-ουμανισμού και συμπεραίνει ότι ο επιστημολογικός προβληματισμός που ανέπτυξε ο Γερμανός φιλόλογος, ορίζοντας τον στόχο και τις μεθοδολογικές αρχές της επιστήμης του, τον διαφύλαξε από μια άκριτη και ξένη προς την πραγματικότητα εξιδανίκευση της αρχαιότητας και τον οδήγησε σε γνωσιοθεωρητικά συμπεράσματα που μέχρι σήμερα δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

Στις απαρχές της συνάντησης Ελλήνων και Γερμανών λογίων στρέφεται ο Deno J. Geanakoplos, «Some Important Episodes in the Relations Between Greek and German Humanists in the 15th and 16th Century» (σσ. 27-45). Ο γνωστός μελετητής της δραστηριότητας και πρόσληψης του έργου βυζαντινών και μεταβυζαντινών λογίων στον ιταλικό χώρο, εντοπίζει και καταγράφει εδώ το ιστορικό των επαφών τους με διανοούμενους από τον χώρο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους από τον 15ο έως και τον 16ο αι., καταδεικνύοντας παράλληλα την επίδραση των επαφών αυτών στο μετέπειτα συγγραφικό ή διδακτικό έργο των Γερμανών ουμανιστών. Στη μελέτη υπογραμμίζεται η συμβολή των Ελλήνων λογίων στη μετάδοση των ελληνικών εκκλησιαστικών, κυρίως πατερικών, κειμένων στον γερμανόφωνο χώρο. Η ευρύτητα και η σημασία του θέματος γίνονται εμφανείς, εάν σκεφθούμε ότι το ενδια-

φέρουν για τα κείμενα αυτά συνδεόταν με τη Μεταρρύθμιση, η οποία συνέτεινε στον προσανατολισμό των Γερμανών ουμανιστών κατά κύριο λόγο προς την ελληνική και όχι τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και προσέφερε, λόγω της κοινής με την Ορθοδοξία αντίθεσης προς τον Καθολικισμό, ένα επιπλέον κίνητρο στις σχέσεις των Γερμανών και των Ελλήνων λογίων και θεολόγων.

Με την «έκδοση και πρόσληψη βυζαντινών ιστορικών μέσω Γερμανών ουμανιστών» ασχολείται διεξοδικά ο Diether Reinsch (σσ. 47-63). Κεντρική θέση στο άρθρο κατέχει η εκδοτική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο Augsburg τον 16ο αι. με πρωταγωνιστή τον Hieronymus Wolf. Η μελέτη ωστόσο δεν εξαντλείται στο θέμα αυτό και στη σύνδεση του Wolf με τον Anton Fugger και τον Hans Dernschwam, στοιχεία που εξάλλου προσείλκυσαν σημαντικό ενδιαφέρον από μέρους των ερευνητών αφότου ο Franz Babinger εξέδωσε το ημερολόγιο του ταξιδιού του Dernschwam στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο συγγρ. αναφέρεται παράλληλα τόσο στις εκδόσεις και μεταφράσεις βυζαντινών ιστοριογράφων που προηγήθηκαν του έργου του Wolf, όσο και σε μεταγενέστερους λογίους που εξέδωσαν ή μετάφρασαν έργα της βυζαντινής ιστοριογραφίας, όπως ο David Hoeschel και ο Hans Löwenklau. Η μελέτη κλείνει με τον Friedrich Schiller, η πραγματεία του οποίου *Über den moralischen Nutzen ästhetischer Sitten*, με την αναφορά της στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, έδωσε έναυσμα στον Διονύσιο Σολωμό να ασχοληθεί με το θέμα.

Ο Martin Sicherl στη μελέτη του «Neue Reuchliniana» (σσ. 65-92) αποσκοπεί μέσω κωδικολογικών ερευνών να διαφωτίσει τον ρόλο του Johannes Reuchlin στη διδασκαλία των ελληνικών και ως υποκινητή του ενδιαφέροντος γι' αυτά.

Σε μια άλλη σημαντική μορφή του γερμανικού ουμανισμού, στον συνεργάτη του Λούθηρου Martin Crusius, αφιερώνονται τρεις μελέτες. Μια εξαιρετική εποπτεία των πτυχών του έργου και της δραστηριότητας του Crusius που συνδέονται με τον νεοελληνισμό και της επίδρασής τους προσφέρει ο Hans Eidenauer στο άρθρο του «Martinus Crusius Neograecus und die Folgen» (σσ. 123-136). Ο συγγρ. υπογραμμίζει ανάμεσα σε άλλα τη χρησιμότητα των σωζόμενων χειρογράφων του Crusius για τη μελέτη της νεοελληνικής γλώσσας, καθώς σε πολλά από αυτά καταγράφεται πλούσιο γλωσσικό υλικό. Τονίζει την αναγκαιότητα της συστηματικής μελέτης και έκδοσης του υλικού αυτού και προτείνει κριτήρια για την έρευνα και οργάνωσή του. Την επίδραση του Crusius στην ενασχόληση μεταγενέστερων Γερμανών λογίων με τη νεοελληνική γλώσσα και με την έκδοση κειμένων της παρουσιάζει ο συγγρ. διαλέγοντας το παράδειγμα της *Βατραχομουμαχίας*. Η δημοσίευση του κειμένου της στην *Turcograecia*, με βάση την παράφραση του Δημητρίου Ζήνου (Βενετία 1539), οδήγησε στο να αποτελέσει η *Βατραχομουμαχία* ένα από τα πιο διαδεδομένα νεοελληνικά κείμενα στον γερμανόφωνο χώρο και στο να δημιουργηθεί μια ολόκληρη εκδοτική παράδοση του κειμένου αυτού, που διατήρησε μέχρι τον 19ο αι. ως σημείο αναφοράς της την έκδοση του Crusius.

Σε ένα δεύτερο άρθρο του, «Von der Handschrift zum Druck: Martinus

Crusius und David Höschel als Sammler griechischer Venezianer Volksdrucke des 16. Jahrhunderts» (σσ. 93-111), ο Hans Eideneier αφού ασχοληθεί εισαγωγικά με τα δημώδη βυζαντινά λογοτεχνικά κείμενα και την πορεία τους από την προφορική στη χειρόγραφη παράδοση και τέλος στο τυπογραφείο, θέτει το ερώτημα σε ποιο βαθμό οι καρποί της έντυπης αναπαραγωγής τέτοιων έργων, που άνθισε στη Βενετία στο α' μισό του 16ου αι., έφθασαν στον γερμανόφωνο χώρο. Η έρευνα του συγγρ. εντόπισε σημαντικό αριθμό έργων στο Μόναχο, στην Τυβίγγη και στην Ιένα, τα οποία, πέρα από τη γενικότερη αξία τους για τη μελέτη της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας, προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τους ιδιοκτήτες τους. Έτσι, τα αντίτυπα που φυλάσσονται στην Τυβίγγη και στην Ιένα συνεισφέρουν —χάρη στις χειρόγραφες σημειώσεις του Crusius που περιέχουν— στο να παρακολουθήσει κανείς αφενός την προσπάθεια του Γερμανού λογίου να τελειοποιήσει τις γνώσεις του στη νεοελληνική και αφετέρου τις επαφές του με Έλληνες. Παράλληλα, προσφέρουν ενδείξεις για την προέλευση κειμένων που αργότερα ο Crusius δημοσίευσε στην *Turcograecia* (συγκεκριμένα για το κείμενο της *Βατραχομυομαχίας*, που αναφέρθηκε παραπάνω). Τα αντίτυπα που εντοπίστηκαν στο Μόναχο επιβεβαιώνουν το ενδιαφέρον για τον νεοελληνισμό εκ μέρους δύο άλλων σημαντικών μορφών του 16ου αι., του David Höschel και του Petrus Canisius.

Η Dorothea Wendebourg (σσ. 113-121) διερευνά τα κίνητρα του ενδιαφέροντος του Crusius για τους Νεοέλληνες, όπως αυτά αλληλοσυνδέονταν και εξελίχθηκαν πριν και μετά την αλληλογραφία της Εκκλησίας της Βυττεμβέργης με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Σημαντικές πληροφορίες για την παρουσία Ελλήνων στον γερμανόφωνο χώρο κατά τον 16ο αι. δίνει ο Νίκος Παναγιωτάκης (σσ. 137-147). Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον Φραγκίσκο Λεονταρίτη, τον μέχρι πρότινος σχετικά άγνωστο κρητικό μουσικό, του οποίου τη ζωή και το έργο παρουσίασε για πρώτη φορά ο ίδιος μελετητής σε παλαιότερο άρθρο του. Κλείνοντας, ο συγγρ. σημειώνει: «Σίγουρα σε όλες αυτές τις περιπτώσεις —όπως ήταν ο κανόνας τότε και σήμερα— οι Έλληνες πήραν από τη Γερμανία περισσότερα απ' όσα έδωσαν». Εύλογα τίθεται στον αναγνώστη το ερώτημα με ποια κριτήρια ο συγγρ. μετρά την προσφορά των μεν στους δε και γιατί. Οι πολιτισμικές όπως και οι οποιοσδήποτε άλλες σχέσεις μεταξύ δύο λαών δεν μελετούνται, νομίζω, με σκοπό την ποσοτική μέτρηση, αλλά για να διαπιστώσουμε ποια από τα στοιχεία της κουλτούρας ενός λαού επηρέασαν έναν άλλο, πώς και γιατί συντελέστηκε ιστορικά η επιλογή εκ μέρους ενός λαού συγκεκριμένων στοιχείων από την κουλτούρα ενός άλλου, ποια ήταν και πώς πραγματοποιήθηκε η πρόσληψη και η αφομοίωση των στοιχείων αυτών. Εξάλλου, τέτοιου τύπου αποτιμήσεις προϋποθέτουν αλλά και υποβάλλουν την ιδέα της ύπαρξης ανώτερων και κατώτερων πολιτισμών, η οποία αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, λανθασμένο σημείο εκκίνησης. Αντικείμενο είναι η διαφορετικότητα των πολιτισμών και η σύνθεση που ενδεχομένως προκύπτει από την επαφή τους, όχι η ιεράρχηση.

Μια αλλαγή της προοπτικής (από την ενασχόληση των Γερμανών λογίων

με τον ελληνισμό, στο πώς περιέγραψαν την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους βυζαντινοί λόγιοι) φέρνει ο Hans Ditten (σσ. 149-159) προβαίνοντας στη σύγκριση της γλώσσας, της μορφής και του περιεχομένου των αποσπασμάτων που αφιέρωσαν στον χώρο της Αυτοκρατορίας ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης και ο Νίκανδρος Νούκιος.

Ο Ulrich Moennig εντόπισε και κατέγραψε τα αντίτυπα έργων γραμμένων στα ελληνικά καθώς επίσης και λεξικών ή γραμματικών της ελληνικής τα οποία φυλάσσονται στην H.A.B. (σσ. 235-247). Πρόκειται για 29 έντυπα και 5 χειρόγραφα τα οποία, ως σύνολο, μαρτυρούν την ύπαρξη ενδιαφέροντος για τον νέο ελληνισμό σε μια γεωγραφική περιοχή στην οποία δύσκολα έβρισκαν πρόσβαση τέτοιου είδους έργα. Το ενδιαφέρον αυτό δείχνει να συνδέεται με διδάσκοντες των δύο γυμνασίων του Braunschweig, πόλης γειτονικής του Wolfenbüttel. Μερικά αντίτυπα, των οποίων τη διαδρομή μέχρι τη βιβλιοθήκη κατόρθωσε να ανιχνεύσει ο ερευνητής, επιτρέπουν ειδικότερα συμπεράσματα. Ως το επιστημονικά πιο ενδιαφέρον έργο της κατηγορίας Neograeca στην H.A.B. ο συγγρ. θεωρεί ένα αντίτυπο της δεύτερης έκδοσης (1614) του *Glossarium graecobarbarum* (1610) του Ioannes Meursius, που εμπεριέχει χειρόγραφες διορθώσεις και επαυξήσεις που υπέδειξε στον κτήτορα του λεξικού Matthias Bernegger ο Μητροφάνης Κριτόπουλος. Σ' αυτό αφιερώνει ο συγγρ. μια ιδιαίτερη μελέτη (σσ. 161-198), στην οποία παρουσιάζει το χρονικό της σχέσης και της συνεργασίας του Γερμανού ιστορικού με τον μετέπειτα Πατριάρχη Αλεξανδρείας. Σε συνοδευτικό παράρτημα απεικονίζονται ένα χειρόγραφο γράμμα του Κριτόπουλου στον Meursius, το οποίο φυλάσσεται στην H.A.B., και ενδεικτικά κάποιες σελίδες του λεξικού και των χειρόγραφων σημειώσεων.

Ο Johannes Irmscher μελετά στο άρθρο του «Neograeca in Germania im 18. und 19. Jahrhundert» (σσ. 199-218) με ποιο τρόπο, με ποιες μορφές, σε ποιο βαθμό η ιστορία, ο πολιτισμός και η σύγχρονη κατάσταση του νεοελληνικού λαού στους 18ο και 19ο αιώνες ήταν γνωστά και παρόντα στη Γερμανία. Με αυτό τον σκοπό ο συγγρ. επεξεργάζεται ερωτήματα που αφορούν στις πηγές των πληροφοριών του γερμανόφωνου χώρου για τον νέο ελληνισμό, στη συγγραφική και λοιπή δραστηριότητα που ανέπτυξαν Έλληνες λόγιοι κατά την παρουσία τους στη Γερμανία, στα έργα και στο ενδιαφέρον Γερμανών λογίων και λογοτεχνών που αφορούν στον νέο ελληνισμό και τέλος, στην ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών στη Γερμανία. Ιδιαίτερα θα θέλαμε να τονίσουμε ότι ο συγγρ. δεν ασχολείται μόνο με το έργο, το ενδιαφέρον και την εικόνα που είχαν για τους Νεοέλληνες σημαντικοί λόγιοι, τα οποία (χωρίς αυτό να μειώνει τη σημασία τους και την αναγκαιότητα της μελέτης τους) δεν είναι ωστόσο ενδεικτικά για το συνολικό κοινωνικό σώμα. Παράλληλα, στον βαθμό που το επιτρέπουν οι πηγές, διερευνά και την εικόνα άλλων κοινωνικών ομάδων οι οποίες, αν και δεν είχαν την ίδια πρόσβαση με τους λογίους σε γραπτές πηγές, διέθεταν ωστόσο κάποια πιο άμεση επαφή και εμπειρία σχετικά με τους Νεοέλληνες, όπως για παράδειγμα οι Γερμανοί μισθοφόροι του 17ου αι. που πολέμησαν στην υπηρεσία των Βενετών εναντίον των Τούρκων. Με τρόπο ανάλογο ο συγγρ.

δεν περιορίζεται σε έργα μορφών όπως ο Hölderlin ή ο Goethe, αλλά στρέφει τη ματιά του και στα δημιουργήματα λιγότερο γνωστών ή ακόμα και ξεχασμένων λογοτεχνών που διάλεξαν ως χώρο εξέλιξης της πλοκής των έργων τους τον ελληνικό.

Η διδασκαλία και η έρευνα της νεοελληνικής γλώσσας στο πανεπιστήμιο της Λειψίας κατά τον 19ο αι. είναι το θέμα του άρθρου του Frank-Thomas Suppe (σσ. 219-234). Αναλυτικά εξετάζονται οι σπουδές, η συγγραφική δραστηριότητα, το διδακτικό και ερευνητικό έργο, και οι απόψεις τους για τη νεοελληνική γλώσσα (όσον αφορά στις σχέσεις της με την αρχαία ελληνική και στη μέθοδο εκμάθησης και διδασκαλίας της) των Karl Weigel, Johann Schmidt, Karl Theodor Kind και John Schmitt.

Οι μελέτες του τόμου ανταποκρίνονται στην ελπίδα που μερικά χρόνια πριν είχε εκφράσει, προλογίζοντας τον κατάλογο της έκθεσης Graecogermania (1989) ο Paul Raabe, τότε διευθυντής της H.A.B.: «Οι εκθέσεις δεν αποτελούν αυτοσκοπό. Αντίθετα τις συνδέουμε με την ελπίδα ότι μια τέτοια παρουσίαση που σχετίζεται με την ενασχόληση με χειρόγραφα και έντυπα θα αποτελέσει μια παρότρυνση για όσους ασχολούνται με τις θεωρητικές επιστήμες». Παραφράζοντας τα λόγια του, θα μπορούσε να πει κανείς ότι ούτε και η δημοσίευση επιστημονικών μελετών αποτελεί αυτοσκοπό, πως συνδέεται πάντα με την ελπίδα ότι ο προβληματισμός, που έθεσαν, και οι ερευνητικές προοπτικές, που έφεραν στο προσκήνιο, θα αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω επιστημονική ενασχόληση με ένα θέμα. Ο τόμος *Graeca recentiora in Germania* και ευρύ προβληματισμό έθεσε και πλούσιες ερευνητικές προοπτικές υπέδειξε. Ας ευχηθούμε ότι θα βρει αντάξια συνέχεια*.

Βιέννη

ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ

Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, Μελετήματα για τὸν Ρήγα Βελεστινλή, ἔκδοση Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου, Ρήγα», χ.τ.ἔ. χχ. [1994], σελ. 110 + χάρτα τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797.

Ρήγα Βελεστινλή, Τὰ Ἐπαναστατικά, ἐπιμ. Δ. Α. Καραμπερόπουλος, Ἀθήνα, ἔκδ. Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου, Ρήγα», 1994, σελ. 97 + χάρτα τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ρήγα Βελεστινλή.

Ἡ Ἐπιστημονικῆ Ἑταιρεία Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου, Ρήγας» δραστηριοποιεῖται ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα ἀπὸ λογίους τοῦ Βελεστίνου

* Ὅταν γράφτηκε ἡ βιβλιοπαρουσίαση βρισκόταν ὑπὸ ετοιμασία ὁ τόμος *Ἐνας νέος κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστῆμη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια: Εὐάγγελος Χρυσός, Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 1997, σελ. 396.*

έγκατεστημένους στην πρωτεύουσα, που προβάλλουν ποικιλότροπα (με εκδόσεις, συνέδρια, εφημερίδα, περιοδικά) την ιστορία της θεσσαλικής αυτής κωμόπολης. Στο πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής η Έταιρεία εξέδωσε δύο νέα βιβλία ή, καλύτερα, δύο χρήσιμες επανεκδόσεις.

Τò πρώτο από τὰ *Μελετήματα* του συγγρ. καλύπτει τις σσ. 13-57 και αναφέρεται στη νομική πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί στον ελληνικό λαό, τον τουρκοπατημένο και της Διασποράς, κατά τις τελευταίες δεκαετίες προ του 1821: παραγκωνισμός του όθωμανικού δικαίου, άναγνώριση έθιμου-νόμου, προσφυγή στα ξένα σύγχρονα νομοθετικά πρότυπα. Άκολουθεί τò κεφάλαιο στο οποίο εξετάζεται ή προσωπικότητα του Ρήγα μέσα στην εποχή του, όπου παρατίθενται τὰ βιογραφικά του, ó χώρος και ó χρόνος της δράσης του, και έπισημαίνεται ή προσέγγισή του από τή μιá με τή «συντηρητική» ή «λογία» παράδοση του Γένους που γνώρισε στις ήγεμονίες και από τήν άλλη με τή «δημοτική» ή «λαϊκή», που φορέας της ήταν ó Έλληνισμός της Βιέννης, όπου, ως γνωστόν, ó Ρήγας τύπωσε τò έργο του και όπου ήλθε σέ έπαφή με τούς πατριωτικούς εκείνους πυρήνες που όραματίζονταν τήν άπελευθέρωση του Γένους. Ό συγγρ. παρακολουθεί, με κάθε λεπτομέρεια, τις δραστηριότητες του Ρήγα στη Βιέννη, κυρίως τις εκδοτικές, αλλά και τις άνησυχίες των Έλλήνων της Βιέννης για τήν έλευθερία της πατρίδας του που ένίσχυαν οί ιδέες της Γαλλικής Έπαναστάσεως.

Άπό τὰ τυπωμένα έργα του Ρήγα εκείνο που άπασχολεί τόν συγγρ. ιδιαιτέρως είναι τò *Πολίτευμα*, του οποίου δέν σώθηκε κανένα αντίτυπο· ó συγγρ. έπισημαίνει ότι μπορούμε νά συνθέσουμε τò περιεχόμενό του από τρία έγγραφα: τὰ δύο χειρόγραφα του έπαναστατικού φυλλαδίου και τή γερμανική μετάφρασή του, πάνω στα όποια, έξάλλου, στηρίχθηκε και ή κατηγορία της άστριακής άστυνομίας εναντίον του Ρήγα. Τò *Πολίτευμα*, που περιείχε τήν «Έπαναστατική Προκήρυξη», τò Γαλλικό Σύνταγμα (Acte Constitutionnel του 1793) και τόν *Θούριο*, ήταν μιá προσπάθεια άπόδοσης στο ύπό ίδρυση ελληνικό κράτος μιás καταστατικής μορφής με δημοκρατικό χαρακτήρα, όπου θά συνδυάζóταν ó κλασικός πολιτισμός με τήν ελληνική και γαλλική πολιτισμική παράδοση μέσω του Βυζαντίου. Η Έλληνική Δημοκρατία θά ήταν άδιαίρετη και ένιαία με κύριο χαρακτηριστικό της τή λαϊκή κυριαρχία, τήν ισóτιμη συμμετοχή «όλου του λαού», που είναι άπόγονος των άρχαίων Έλλήνων. Η ύποχρεωτική και δωρεάν παιδεία, ή καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας ως έπίσημης γλώσσας του Κράτους, ή κατάργηση της δουλείας, ή άπαγόρευση κάθε βιαιοπραγίας έπί των ύποδίκων, ή είσαγωγή των γενικών ρητρών της ισóτητας, της έλευθερίας, της ιδιοκτησίας, ή όμαδική άσκηση του φυσικού δικαιώματος άντιστάσεως κατά της τυραννίας, οί έλεύθερες συσσωματώσεις, ή καθολική ψηφοφορία, ή κατάργηση των προνομίων των πλουσίων είναι μερικά από τὰ χαρακτηριστικά του πρώτου μέρους του Πολιτεύματος, δηλ. της Έπαναστατικής Προκηρύξεως. Όλα αυτά, βεβαίως, άπαντώνται στη Γαλλική Διακήρυξη της 24ης Ιουνίου 1793, που άποτελείται από 35 άρθρα και έχει τόν ελληνικό τίτλο «Τὰ δίκαια του άνθρώπου» και στο Γαλλικό Σύνταγμα (Acte Constitutionnel) του 1793, ύπό τόν τίτλο «Άρχή της νομοθετημένης πράξεως και ψυχή της Διοικήσεως», που

ἀποτελείται ἀπὸ 124 ἄρθρα.

Ὁ *Θούριος* κατὰ τὸν συγγρ., εἶναι ἡ σαφὴς ἔκφραση τῶν ιδεῶν τῆς δημοκρατίας, τῆς ἐλευθερίας, τῆς συλλογικῆς ἀλληλεγγύης, τοῦ ἀγῶνα τῶν ὑποδούλων ἀνεξαρτήτως φυλῆς ἢ θρησκευμάτων γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δικαιοσύνη, ιδέες ποὺ ἐμπλουτίσθηκαν ἀπὸ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου, ὅπως διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὸν κλασικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Κατὰ τὰ ἄλλα, στὸν *Θούριο* προβάλλεται ἡ Ὁρθοδοξία ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, ἐνῶ ὁ σταυρὸς εἶναι τὸ σύμβολο τῆς νίκης ποὺ θὰ ἀνακτηθεῖ ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς δυνάμεις τῶν ραγιαδῶν.

Τὸν Δεκ. τοῦ 1797 ὁ Ρήγας εἶχε τυπώσει στὴ Βιέννη καὶ δεύτερο ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο, ποὺ καὶ αὐτὸ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς, μὲ τὸν πιθανὸ τίτλο *Στρατιωτικὸν ἐγκόλπιον*, ποὺ πρέπει νὰ περιεῖχε μιὰν κατήχηση καὶ δύο ἐπαναστατικὰ ἄσματα ποὺ ὁ Ρήγας εἶχε συνθέσει μὲ βᾶση τὴ μουσικὴ τῆς «Carmagnole» τὸ πρῶτο, καὶ τοῦ «Freut euch des Liebiens» τὸ δεύτερο. Τὸ πρῶτο μάλιστα εἶναι ὁ *Πατριωτικὸς Ὕμνος* τοῦ Ρήγα ποὺ ἀπευθύνεται στοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανοὺς καὶ εἰδικὰ τοὺς Ἕλληνας.

Στὴν τρίτη ἐνότητα ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὴν τριπλὴ δομὴ τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς ιδέας: (α) τὸ πολυεθνικὸ κράτος τοῦ Γένους, ὅπου ὁ Πατριάρχης εἶναι ὁ Ἐθνάρχης ὡς ἔκφραστής τοῦ πατριαρχικοῦ δικαίου, τοῦ συντηρητικοῦ δηλ. δικαίου, (β) τὸ πολυκρατικὸ κράτος τοῦ Ἔθνους μὲ τὸν δημοκρατικὸ χαρακτήρα του, μὲ τὴν ἀξιοποίηση ὅλων τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων ποὺ ἀνασυνδέονται μὲ τὸ κλασικὸ παρελθὸν ἀναπροσαρμοζόμενο στὶς νέες ἱστορικὲς συνθήκες, (γ) τὸ ὑπερεθνικὸ κράτος τοῦ Ρήγα ποὺ στηρίζεται σὲ ὅλες τὶς ὑπόδουλες ἐθνότητες τοῦ κράτους καὶ τὸ ὁποῖο ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὰ δύο πρῶτα, μὲ μονοκρατορικὸ χαρακτήρα, μὲ προφανῆ τὴν ιδέα τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τὸ εὐρύτατο κοινωνικὸ περιεχόμενό του ποὺ ἐγγίζει, ὅμως, τὸ πολυκρατικὸ-μονοεθνικὸ κράτος τοῦ Ἔθνους. Ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ Κράτους τοῦ Ρήγα εἶναι ὑπερεθνικὴ, ἐνῶ τοῦ Κράτους τοῦ Γένους εἶναι πολυεθνικὴ καὶ ἀντίκειται στὸ Ἰσλάμ, ποὺ προβάλλει τὴν κοινὴ θρησκεία. Ὡς γνωστὸν τὸ Πατριαρχεῖο καταδίκασε αὐτὴν τὴν πρόταση καὶ μὲ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* του προέβαλε τὴν ὑποταγὴ στὴν καθεστηκυῖα τάξη πραγμάτων.

Στὴν τέταρτη ἐνότητα, «Τὸ Λυκαυγὲς τῆς Ἐλευθερίας», ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ συντάγματα τῆς Ἐπαναστάσεως ἐπηρεάσθηκαν σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀνθρωπιστικὲς καὶ προοδευτικὲς ιδέες τοῦ Ρήγα. Στὸ μελέτημα «Ἑλληνικαὶ καταβολαὶ καὶ ξενικαὶ ἐπιδράσεις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ρήγα Βελεστινλή» ὁ συγγρ. ἐξετάζει στὴν ἀρχὴ τὴ σύνθεση τοῦ «ἀνθρωπισμοῦ» τῆς Δύσης ὡς γέφυρας ἀνασυνδέσεως πρὸς τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ παράδοση ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν κύρια προσπάθεια τοῦ Ρήγα, παρ' ὅλες τὶς ζημιογόνες παρενέργειες γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ ποὺ προκάλεσε ἡ τουρκικὴ κατάκτηση. Ἡ σύνθεση αὐτὴ —τὸ εἶχαν ἐπισημάνει λόγιοι ὅπως ὁ Κούμας καὶ ὁ Κοραΐς— θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀνάγκη σπουδῆς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Αὐτό, βεβαίως, προϋπέθετε τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Γένους καὶ κατὰ συνέπεια, τὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν πηγῶν καθὼς καὶ τὴν ἀνασύνδεση τοῦ

πατρίου δικαίου, πού είχε διασπασθεί μαζί με την ένότητα του έθνικου μας πολιτισμού. "Ας προσέξουμε, επίσης, ότι οι "Έλληνες διαφωτιστές δέν ασχολήθηκαν με τὸ δίκαιο καὶ ἦσαν πολὺ ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι στὶς ἀρχές τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἐξαιτίας τῶν βιαιοτήτων πού αὐτὴ μεταχειρίσθηκε γιὰ τὴν ἐπικράτησή της. Κατὰ τὸν συγγρ. ὁ Διαφωτισμὸς καὶ ἰδίως τὸ ἔργο τοῦ ἄββᾶ Jean Jacques Barthélemy, *Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce* (1788) ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Ρήγα, σχεδιάζοντας τὴ *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, νὰ καταστήσει συνείδηση τὴν ὑπαρξὴ αὐτοτέλειας καὶ αὐτονομίας κάθε πόλεως γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία μὲ σαφὴ τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ ἐλευθερία θὰ ἔλθει κυρίως μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ ἔθνους καὶ λιγότερο μὲ τὴν ξενικὴ συνδρομή· στὴ σφυρηλάτηση τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας ὑπῆρχαν, ἀκόμη, σαφεῖς ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι καὶ στὴν ὁμόδοξη Ρωσία.

Ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ *Πολίτευμα* τυπώθηκε ἀρχικῶς σὲ τετράφυλλο μεγάλο σχῆμα μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας*, καὶ περιεῖχε τὴν ἐπαναστατικὴ προκήρυξη πού περιλάμβανε: τὴν ἐπεξεργασία τῆς Γαλλικῆς Διακήρυξης τῆς 24ης Ἰουνίου 1795 μὲ τὸν ἑλληνικὸ τίτλο *Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου*, μετάφραση τοῦ Γαλλικοῦ Συντάγματος τοῦ 1793 μὲ τὸν ἑλληνικὸ τίτλο *Ἀρχὴ τῆς Νομοθετημένης Πράξεως καὶ Ψυχῆ τῆς Διοικήσεως* καὶ τὸν *Θούριο*. Δίδεται ἐδῶ ἡ εὐκαιρία στὸν συγγρ. νὰ ἀναλύσει τὸ *Πολίτευμα*, πολλὰ φορὲς σὲ σύγκριση μὲ τὰ γαλλικὰ πρότυπα, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸ *Πολίτευμά* του ὁ Ρήγας προσιδεῖ εὐρύτερο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενο. Ὁ συγγρ. ὑπενθυμίζει μιὰ σειρά ἄρθρων τοῦ Πολιτεύματος πλήρως ἐναρμονισμένων μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προσδοκίαι τοῦ λαοῦ: ἄγραφο δίκαιο καθιστάμενο γραπτὸ, ἀνανέωση νόμων, δικαιώματα πολίτου, δικαιώματα ξένων πολιτῶν, ρήτρα ἐπιεικειᾶς, χαρακτήρας δικαστηρίων, ἐκπλήρωση φορολογικῶν ὑποχρεώσεων, καλλιέργεια φυσικοῦ δικαίου, ἀνασύνδεση μὲ τὶς κλασικὲς ἀξίες, ὁρμὴ πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό.

Στὸ κεφάλαιο «Ἐκτασις τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ρήγα» ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τὶς ἐπιδράσεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ κηρύγματος τοῦ Ρήγα. Ὑπενθυμίζεται ἡ ἀντίδραση τοῦ κλήρου μὲ τὴ *Διδασκαλία Πατρικὴ*, τὴ γνωστὴ ἐγκύκλιο τοῦ Γρηγορίου Ε' πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης Ἄνθιμο (1 Δεκ. 1798) κατὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ καὶ ἡ θετικὴ ἐπίδραση πού τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα ἄσκησε στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας, πού τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀναλύει ὁ συγγρ. σὲ σύγκριση μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Ρήγα. Στὴ συνέχεια ὁ Ν. Πανταζόπουλος ἀναφέρει τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος τοῦ Ρήγα στοὺς νεότερους (Ἰ. Ρίζος Νερουλός, Παναγ. Ἀνδρόνικος, Στέφ. Κανέλλος, Σπ. Τρικούπης, Ἰούλ. Τυπάλδος, Ἀθ. Ἐόδιλος, Κ. Παλαμάς)· σημειωτέον ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Ρήγα ἐμπεριέχεται, ὡς κοινὸς τόπος, καὶ σὲ νεότερα κείμενα διακηρύξεως τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ἡ τρίτη μελέτη τοῦ τόμου πού παρουσιάζουμε τιλοφορεῖται «Θρῶλος καὶ πραγματικότητα γύρω ἀπὸ τὸν Ρήγα»· στὴ μελέτη αὐτὴν ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴν πρόταση τοῦ Ρήγα νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ πολυκρατικὴ (Κοινότητα) ἢ πολυ-

εθνική (Ἐκκλησία) ἀπὸ τὸν ὑπερεθνικὸ (οἰκουμενικὸ) χαρακτήρα. Βασικὸ συστατικὸ τῆς θεωρίας τοῦ Ρήγα ἦταν ὁ Κοινοτισμὸς στὸ πλαίσιο τοῦ ὑπερεθνικοῦ πλουραλιστικοῦ ὁμοσπονδιακοῦ κράτους καὶ ἡ προβολὴ τῶν εὐρύτερων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων σὲ μεγάλες καὶ μικρὲς ὁμαδοποιήσεις, πέρα καὶ μακριὰ ἀπὸ ἐθνικὲς, φυλετικὲς, θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς διακρίσεις. Ὁ Ρήγας ἀναγνώριζε δικαιώματα στὸν πολίτη καὶ ὄχι μόνον στὴν ὁμάδα (μειονότητα), ὅπως διεκήρυξε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· αὐτὸ δηλ. ποὺ καθιέρωσε, μόλις τὸ 1948, ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ἦταν ἀτυχία, ἐπισημαίνει ὁ συγγρ., τόσο τὸ ὅτι τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ρήγα δὲν ἦταν γνωστὸ ὡς τὸ 1879 (ὁπότε δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Π. Χιώτη στὸ περιοδ. *Παρθενών* 1, 1871-1872, 507-512, 545-556) καὶ ἐπομένως δὲν ἀξιοποιήθηκαν οἱ προοδευτικὲς θέσεις του στὰ ἑλληνικὰ συντάγματα τοῦ 1844 καὶ 1864, ὅσο καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Κοραῆς δὲν ἦταν γνωστὸς στὴν ἑλληνικὴ λογιόσυνη καὶ τὴν πολιτικὴ σκέψη. Κατὰ τὸν συγγρ. ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ὁ θεωρητικὸς ἀναμορφωτῆς τῆς νεοελληνικῆς πολιτειακῆς ὑποστάσεως, παράμετρος (ὅπως καὶ μερικὲς ἄλλες) ποὺ δὲν τὴν ἔχει προσεγγίσει, ὡς σήμερα, ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένουν ἀσύνδετοι καὶ ἀνερεύνητοι πολλοὶ τομεῖς τῆς προσωπικότητος τοῦ Ρήγα. Τέτοιοι τομεῖς λόγου χάρι ἦσαν ἡ πολιτικὴ θεωρία του, ποὺ ἡ γνώση της θὰ βοηθοῦσε στὴ διαμόρφωση μιᾶς νεοελληνικῆς πολιτειακῆς πραγματικότητος, οἱ προεκτάσεις τοῦ «ἀτομικοῦ χαρακτήρα», τὰ δικαιώματα αὐτοδιαθέσεως καὶ αὐτοδιοικήσεως κ.ἄ.

Τελικὰ τὰ *Μελετήματα γιὰ τὸν Ρήγα Βελεστινῆ* τοῦ Ν. Ι. Παναζόπουλου εἶναι μιὰ πολὺ χρήσιμη ἐπανεκδόση, ἀφοῦ ἔχουμε συγκεντρωμένα τρία σπάνια μελετήματα τοῦ συγγρ. σὲ ἓνα βιβλίον.

Στὸ δεῦτερο βιβλίον ποὺ ἐπανεκδόσε ἡ Ἐταιρεία σὲ καλαίσθητο τόμο, *Τὰ Ἐπαναστατικὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ*, περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς κείμενα: *Ἐπαναστατικὴ προκήρυξη, Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, Σύνταγμα, ὁ Θούριος* καὶ ὁ *Ἕγμος πατριωτικὸς*. Στὴν ἔκδοση προτάσσεται σύντομος πρόλογος τοῦ ἐπιμελητῆ καὶ προέδρου τῆς Ἐταιρείας κ. Δ. Καραμπερόπουλου, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν στόχο τῆς ἔκδοσης αὐτῆς σὲ ἐποχὴ ἔντονης ἱστορικῆς αὐτογνωσίας. Ὁ ἴδιος μᾶς συνιστᾷ νὰ προσέξουμε τὴ δημιουργικὴ ἐπαναστατικὴ ὀρμὴ τῶν κειμένων τοῦ Ρήγα ποὺ ἀπευθύνεται στὶς δυνάμεις τοῦ Γένους καὶ μόνον γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ. Μᾶς ὑπενθυμίζει, ἀκόμη, τὸ περιεχόμενον καθενὸς ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ρήγα: τοῦ *Θουρίου*, τὸν τρόπο διοικήσεως τοῦ νέου κράτους μὲ τὸ *Σύνταγμα*, τὸν χαρακτήρα τῶν *Δικαίων τοῦ ἀνθρώπου*. Ὁ ἐκδότης ἀναγγέλλει τὴν ἐπανεκδόση ὅλου τοῦ ὑπολοίπου ἔργου τοῦ Ρήγα ἐντὸς τῆς προσεχοῦς διετίας.

Εἶναι αὐτονόητη ἡ χρησιμότητα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς, ἀφοῦ ἔχουμε σὲ ἓνα τόμο τὰ τέσσερα ἐπαναστατικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα. Ἀξίζουν συγχαρητήρια γι' αὐτὸ στὴν Ἐταιρεία Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου, Ρήγας» καὶ στὸν πρόεδρό της γιὰ τὴ φιλότιμη καὶ πολὺ χρήσιμη προσπάθειά τους.

Paschalis M. Kitromilides, Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe, Πρόλογος Prof. A. A. M. Bryer, έκδ. «Variorum», Aldershot, Hampshire, U.K. - Brookfield, Vermont, U.S.A., 1994, σελ. 288.

Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου (*Διαφωτισμός, Ἐθνικισμός, Ὁρθοδοξία*) δὲν ὑποδηλώνει τρεῖς χωριστὲς θεματικὲς ἐνότητες τῶν περιεχομένων στὸν τόμο μελετῶν, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο: τῆ —θεωρητικὰ ἀπροσδόκητη— διαπλοκὴ ἢ τὸν συμφυρμὸ τῶν τριῶν αὐτῶν ἐνοιῶν κατὰ τῆ μεταφορὰ τους ἀπὸ τῆ θεωρία στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητά. Ἀπροσδόκητη, γιατί σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο οἱ ἀρχὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Ἐθνικισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ὄχι μόνο δύσκολα συμβιβάζονται μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀλληλοαναιροῦνται. Ὁ κοσμοπολιτισμός, ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ ἀνεκτικότητά (tolerance) τοῦ Διαφωτισμοῦ π.χ. δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συνυπάρξουν μὲ τὸ τοπικιστικὸ πνεῦμα καὶ ὄχι σπάνια μὲ τῆ μισαλλοδοξία τῶν ἐθνικισμῶν οὔτε μὲ τῆ δογματικὴ αὐθεντία ὅποιασδήποτε ὀρθοδοξίας· ὅπως ἄλλωστε ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας δὲν συμβιβάζοταν μὲ τοὺς ἐθνικισμούς, ποὺ ὄχι μόνο διασποῦσαν τὸ ποίμνιό της καὶ ἔτρεπαν τῆ μιὰ μερίδα τοῦ ἐναντίον τῆς ἄλλης, ἀλλὰ καὶ ὑποκαθιστοῦσαν τὸν προαιώνιο ἡγετικὸ ρόλο τῆς ἐκκλησίας μὲ ἄλλες —κοσμικὲς— ἀρχές.

Καὶ ὅμως συνέβη τὸ ἀντίθετο. Ὁ συγγρ., στὶς μελέτες τοῦ τόμου αὐτοῦ, ἀναλύοντας συγκεκριμένα γεγονότα τῆς πρόσφατης ἱστορίας τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, καὶ εἰδικότερα τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου, μᾶς δείχνει ὅτι οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐννοιες ὄχι μόνο μπόρεσαν στὴν πράξη νὰ συνυπάρξουν, ἀλλὰ καὶ ἀλληλοεξαρτήθηκαν καὶ ἐν μέρει ταυτίστηκαν μεταξύ τους. Οἱ ἐπιβαλλόμενοι ἐκ τῶν περιστάσεων «συγκερασμοί», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Κ. Θ. Δημαράς, λειτούργησαν καὶ ἐδῶ κατὰ τρόπο ἀπρόβλεπτο.

Στὸν τόμο συγκεντρώνονται δεκατρεῖς μελέτες τοῦ συγγρ., ποὺ δημοσιεύθηκαν μεταξύ τοῦ 1979 καὶ τοῦ 1993 σὲ ξένα κυρίως περιοδικά, σὲ πρακτικὰ συνεδρίων καὶ σὲ συλλογικὰ ἔργα. Παραθέτω παρακάτω τοὺς τίτλους τῶν μελετῶν αὐτῶν, μεταφρασμένους στὰ ἑλληνικά, καὶ —γιὰ λόγους οἰκονομίας χώρου— συνοψίζω ὄχι τὸ περιεχόμενό τους ἀλλὰ τὶς κύριες θέσεις τοῦ συγγρ. καὶ τὰ πῶς ἐνδιαφέροντα συμπεράσματά του.

Μέρος Α'. Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ ἡ φιλελεύθερη¹ παράδοση

I. «Ὁ Διαφωτισμὸς στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή. Συγκριτικὴ θεώρηση τῆς ἰδεολογικῆς καταγωγῆς τῶν βαλκανικῶν πολιτικῶν παραδόσεων». Οἱ ἀπηχήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ στὴ Βαλκανικὴ προσαρμόστηκαν ἔτσι ὥστε νὰ

1. Καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω ὁ ὅρος «φιλελεύθερος» (καὶ «φιλευθερισμός») ἀποδίδει τὸν ὅρο liberal (καὶ liberalism) ὄχι ἀκριβῶς μὲ τῆ σημερινὴ ἀλλὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ του ἔννοια, δηλ. τοῦ πολίτη ποὺ δὲν δεσμεύεται ἀπὸ τὶς παραδεδωμένες πολιτικὲς, κοινωνικὲς, θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἀρχές καὶ ἀξίες, ὅταν αὐτὲς δὲν συμφωνοῦν μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ διακηρυγμένα «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου».

άνταποκριθούν ἢ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἰδιαίτερες πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ (κοινὴ βυζαντινορθόδοξη παράδοση, ἀνάγκη ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία κλπ.). Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνεταί λόγος γιὰ Βαλκανικὸ Διαφωτισμὸ ἢ γιὰ Διαφωτισμὸ στὴ ΝΑ Εὐρώπη καὶ ὄχι γιὰ ἐπὶ μέρους ἐθνικοὺς Διαφωτισμοὺς. Μέσα στὸ διευρυμένο αὐτὸ πλαίσιο πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται τὰ διαφωτιστικὰ φαινόμενα.

II. «Πόλεμος καὶ ἐθνικὴ συνείδηση: Θεωρητικὲς ἐπιπτώσεις στὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία τοῦ 18ου αἰώνα». Οἱ αὐστροτουρκικοὶ καὶ οἱ ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι τοῦ 18ου αἰ. προκάλεσαν τὴ συγγραφή μιᾶς σειρᾶς ἱστορικῶν ἔργων ποὺ σηματοδοτοῦν τὴ στροφή τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὴ θεολογικῆς ἐμπνεύσεως παραδοσιακὴ χρονολογία στὴν ἐκκοσμικευμένη ἱστοριογραφία, ποὺ ἀναφέρεται ὄχι πιά σὲ τοπικὴς ἀλλὰ σὲ εὐρύτερης σημασίας γεγονότα. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, τὸ ἐξάτομο τοῦ Σπυρ. Παπαδόπουλου *Περὶ τοῦ παρόντος πολέμου...* (1770-73), εἶχε ὡς πρότυπο ἀνάλογο ἔργο τοῦ Ἰταλοῦ ἱστορικοῦ D. Caminer.

III. «Ἡ ἰδέα τῆς ἐπιστήμης στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ». Ἐπιστημονικὴ παράδοση στὴν ἐλληνικὴ Ἄνατολή (ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία) ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, ἀλλὰ ἦταν οὐσιαστικὰ ἐπιβίωση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς νεότερης εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης στὴν ἐλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ ἀντέδρασε ὄχι μόνον ἡ ἐκκλησία ἀλλὰ καὶ οἱ παραδοσιακοὶ ἀριστοτελικοὶ «φιλόσοφοι».

IV. «Πολιτιστικὴ ἀλλαγὴ καὶ κοινωνικὴ κριτικὴ: Ἡ περίπτωση τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα». Ἡ διάδοση τῶν ἀρχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ ΝΑ Εὐρώπη συμπίπτει μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορίου. Ὁ Μοισιόδακας προεξέτεινε τὴν πολιτιστικὴ ἀλλαγὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ κοινωνικὴ κριτικὴ.

V. «Δημοκρατικὲς κινήσεις στὴ ΝΑ Εὐρώπη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως». Οἱ ἐλληνικὲς ἡγετικὲς ομάδες ἀπεδείχθησαν καλύτεροι καὶ γονιμότεροι δέκτες τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἡγέτες τῆς (ἀγροτικῆς κατὰ βάση) Σερβικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοὺς προσανατολισμένους σὲ πολὺ μετριοπαθέστερες πολιτικὲς λύσεις «διαφωτισμένους» Ρουμάνους βογιάρους.

VI. «Ὁρησκειτικὴ κριτικὴ μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ: Ἰδεολογικὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς συγκρούσεως στὴ Σμύρνη». Ὁ ἄγνωστος συντάκτης τοῦ *Λιβέλλου κατ' ἀρχιερέων* ἀπηχεῖ πιθανότατα προτεσταντικῆς ἐμπνεύσεως ἀντικληρικαλιστικὲς ἀπόψεις.

VII. «Διαφωτισμὸς καὶ γυναίκα: Πολιτιστικὴ ἀλλαγὴ καὶ πολιτικὲς μέθοδοι ἀποκλεισμοῦ». Σημαίνοντες ἐκπρόσωποι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπόψεις γιὰ τὴ φύση καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς γυναίκας. Ἀντίθετα, κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (Ρήγας, Κοραῆς κ.ἄ.) τήρησαν θετικὴ στάση στὸ γυναικεῖο ζήτημα. Ἡ ἡχηρότερη φωνὴ ὑπὲρ τῆς γυναικείας ἀπελευθερώσεως ἦταν τῆς Ἐλισάβετ Μουτζᾶν Μαρτινέγκου.

VIII. «Jeremy Bentham καὶ Ἀδαμάντιος Κοραῆς». Ὁ Κοραῆς γνώριζε καὶ ἐκτιμοῦσε τὴ φιλελεύθερη πολιτικὴ σκέψη τοῦ Bentham, ὁ ὁποῖος, ὅπως

και ό Κοραής, διατύπωσε οξύτερες κρίσεις για τó Προσωρινό Πολίτευμα τής 'Επιδαύρου.

ΙΧ. «'Η εύρωπαϊκή πολιτική σκέψη και ή διαμόρφωση του έλληνικού φιλελευθερισμού. 'Η Β' 'Εθνοσυνέλευση του 1862-64 και ή ύποδοχή τών ιδεών του John Stuart Mill στην 'Ελλάδα». 'Από τά πρακτικά τών συζητήσεων για τήν κατάρτιση του Συντάγματος του 1864 συνάγεται ότι οι περισσότερες επικλήσεις πολιτειολογικών και πολιτικών άρχων εκ μέρους τών ρητόρων άντλοΰνται κυρίως από τά έργα τών Bentham, Macaulay και προπαντός του John Stuart Mill, γεγονός που ύποδηλώνει στροφή τής έλληνικής πολιτικής σκέψης από τή γαλλική στην άγγλική «σχολή».

Χ. «'Ο έκσυγχρονισμός ως ιδεολογικό δίλημμα στη ΝΑ Εύρώπη: 'Από τήν έθνική άποκατάσταση στη φιλελεύθερη άναδιοργάνωση». Στις άρχές του 19ου αϊ. ό έκσυγχρονισμός (modernization) εκφράστηκε στη Βαλκανική ως αίτημα για έθνική άποκατάσταση και για ανθρώπινα δικαιώματα· σήμερα προβάλλεται ως άνάγκη παγίωσης φιλελεύθερων πολιτευμάτων. Οι αντίθετες ροπές, που άφορμούνται από ιδεολογικούς ή θρησκευτικούς δογματισμούς, τείνουν αναπότρεπτα προς μορφές όλοκληρωτισμού.

Μέρος Β'. Διλήμματα του έθνικισμού

XI. «Οι "ίδιατες κοινότητες" (imagined communities) και οι άπαρχές του έθνικού αίτήματος στα Βαλκάνια». 'Εθνικισμός δέν ύπήρχε στα Βαλκάνια πριν από τήν ίδρυση έθνικών κρατών στην περιοχή αυτή. Τόν έθνικισμό τόν έμπέδωσαν οι κρατικοί θεσμοί (στρατός, εκπαίδευση, αυτοκέφαλες εκκλησίες, πολιτιστικοί σύλλογοι κλπ.). Παρά τήν άρχική αντίθεση του Οικουμεινικού Πατριαρχείου προς τά έθνικά κράτη, οι αυτοκέφαλες εκκλησίες τής Βαλκανικής κατέστησαν βαθμιαία (άπό τά μέσα ή τά τέλη του 19ου αϊ. και έξής) ή δυναμικότερη αίχμη τών έθνικισμών.

XII. «'Η διαλεκτική τής μισαλλοδοξίας (intolerance): 'Ιδεολογικές διαστάσεις τών έθνικών συγκρούσεων». 'Η Μεγάλη 'Ιδέα γνώρισε εύρύτατη άποδοχή στην Κύπρο και εκφράστηκε ως αίτημα για ένωση με τήν 'Ελλάδα εύθως μετά τó 1878 (άγγλική κυριαρχία). 'Αντίθετα, ό τουρκικός έθνικισμός στην Κύπρο, Κεμαλικής έμπνεύσεως άρχικά, άναπτύχθηκε μόλις κατά τή δεκαετία 1930-40. Μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ό έθνικισμός τών Τουρκοκυπρίων άπομακρύνεται από τόν κεμαλισμό, τρέπεται προς παραδοσιακές συντηρητικές άρχές και έντεινει τόν άνθελληνικό του χαρακτήρα. 'Αντίστοιχα, ό έθνικισμός μιās μερίδας 'Ελληνοκυπρίων συνδυάζει τó αίτημα τής 'Ενώσεως με άντιαριστερά συνθήματα. Κατά τόν Κυπριακό 'Αγώνα και μετέπειτα οι άκραίοι 'Ελληνες και Τουρκοί έθνικιστές συγκρούστηκαν με τούς μετριοπαθείς όμοιοθνεΐς των και τάχθηκαν ύπερ τής δυναμικής άναμετρήσεως τών δύο έθνικών ομάδων.

XIII. «'Ο έλληνικός άλυτρωτισμός στη Μικρά 'Ασία και τήν Κύπρο». 'Η διάδοση του έλληνικού έθνικισμού στόν Πόντο, τήν Καππαδοκία και τήν Κύπρο (περιοχές με πυκνό χριστιανικό πληθυσμό άλλά με πολύ διαφορετικές πολιτικές, οίκονομικές, γλωσσικές κ.ά. προϋποθέσεις) συντελέστηκε με τά ίδια περι-

που μέσα: ἴδρυση ἑλληνικῶν προξενείων, σχολείων, συλλόγων κλπ. Ἡ ἐκκλησία ὑποκαταστάθηκε ὡς ἡγετική δύναμη ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ κίνημα. Ὁ Ἰωακείμ Γ' ἦταν ὁ τελευταῖος πατριάρχης ποὺ ἐνέμενε στὴν πεποίθηση ὅτι ὁ ἐνιαῖος καὶ οἰκουμηνικός χαρακτήρας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιβιώσει στὴν Ἀνατολή παρὰ μόνο μέσα σὲ ἓνα πολυεθνικὸ ὀθωμανικὸ κράτος. Ὁ ἐθνικισμὸς τῶν Νεοτούρκων, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐθνικισμοὶ τῶν χριστιανικῶν κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς, ματαίωσαν μιὰ τέτοια προοπτική. Ἄλλωστε, πολλοὶ ἀπὸ τὴ νέα γενιὰ τῶν ἱεραρχῶν (Χρυσόστομος Σμύρνης, Γερμανὸς Καραβαγγέλης κ.ἄ.) προέτασαν τοῦ οἰκουμηνικοῦ τὸ ἐθνικὸ ἰδεῶδες.

Ὡς κεφάλαιο XIV ἐπιτάσσονται —ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἐπανεκδόσεως τῶν μελετῶν— «δεύτεραι σκέψεις» καὶ ἐπανεκτιμήσεις γιὰ ὀρισμένα ζητήματα, καθὼς καὶ βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις γιὰ κάθε κεφάλαιο.

Εἶναι φανερό —ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ παραπάνω πολὺ συνοπτικὸ διάγραμμα τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου— ὅτι στὶς δεκατρεῖς μελέτες τοῦ συγγρ. τίθενται πολλὰ καὶ ποικίλα ζητήματα τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἱστορίας τῶν τελευταίων δύο αἰώνων ὅχι μόνο ἑλληνικοῦ ἀλλὰ καὶ εὐρύτερου ἐνδιαφέροντος. Οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐκτίθενται, οἱ ἀναλύσεις ποὺ ἐπιχειροῦνται, τὰ συμπεράσματα ποὺ διατυπώνονται εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον —γιὰ τὸν ψύχραιμο ἀναγνώστη— πειστικά· ἀλλὰ ὅμως φαίνονται κατ' ἀρχὴν τολμηρά, «ἀνορθόδοξα» καὶ πάντως ἐρεθιστικά πρὸς περαιτέρω ἔρευνα καὶ συζήτηση, στοιχεῖο κάθε ἄλλο παρὰ ἀρνητικό. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ὀρισμένες παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις τοῦ συγγρ., γραμμένες «εἰς ἀνύποπτον» χρόνο, ἐπαληθεύονται τώρα καὶ ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ συντελέστηκαν στὴ Βαλκανικὴ ἀπὸ τὸ 1989 ἕως σήμερα.

Ἀθήνα

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

L. Danforth, The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World, Princeton - New Jersey, Princeton University Press, 1995, pp. xvi, 273.

In the charged atmosphere surrounding scholarship on Macedonia, writers and reviewers face a difficult task. Although academics like to believe they can stand outside political disputes, they find themselves in this case implicated, willy-nilly, in debates over authority and accuracy. Claims to impartiality are generally disbelieved, and attempts to be even-handed, as Duncan Perry noted wryly in 1988¹, usually end up annoying all readers.

I suspect this may be the effect of this review. For the record, though,

1. D. Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903*, Durham, Duke University Press, 1988.

I will announce that I have been in correspondence with Prof. Danforth since I began graduate school, and I was fortunate enough to be invited to read this book in draft form before it was published. It is an ambitious work, in which he seeks to bring together a number of different literatures and fields, and to present clearly and straightforwardly to an English-speaking audience a complicated part of the world and a complex dispute. No-one should doubt his sincere desire to understand and explain the current tensions between the various peoples who call themselves Macedonians and who challenge other people's entitlement to do the same.

This much, I think, goes without saying. I have felt it necessary to state it because I do not wish to devote time to motives or the humanist agenda of the book, but rather to the watershed that the book marks with regard to disciplinary conflict. For what it represents is an attempt to redefine the terrain on which discussions of Macedonia take place, and this is for me its most significant contribution. In place of the dominant historical idiom, *The Macedonian Conflict* shows how the debate might be framed anthropologically.

As such, it is not without precedent. In the final paper of the critically acclaimed essays entitled *The Predicament of Culture*, the theorist James Clifford reported on a courtroom trial regarding Mashpee land rights². In the case, a group of Native Americans were seeking reparations, along the lines of those received by other tribes in the USA in recent years. What the resolution of the case depended upon was a deceptively simple question: did the Mashpee constitute a tribe? In the course of the hearings anthropologists, historians and local people gave differing testimony on the question of authenticity and the course of history. Clifford used the transcripts of the trial to reflect upon the cultural bases that make such questions possible to pose, but impossible to answer definitively.

Although he does not cite Clifford's work, Danforth has in effect created his own courtroom, and gives what he refers to as the two «nationalist versions» of Macedonian history. In each case his prose sheds nuance and shading, as he seeks to reflect not just the content of such views, but also their cadences. Where he writes, for example, that «In 1913 at the conclusion of the Balkan Wars a great tragedy occurred» (p. 51) we read the language of secondary school textbooks, a reduction of history into easily digestible sequences of dates and events. The tone of both versions is similarly direct, and that is, of course, part of Danforth's point —that such histories are more straightforward and less demanding of recognition of subtleties and multiplicities. As he puts it, they invoke and in fact demonstrate a privileging of the notion of distinct and separate

---

2. James Clifford, «Identity in Mashpee», in *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge, Harvard University Press, 1988.

cultures, each of which fit and should fit a state boundary. This, for Danforth, is the essence of what he calls ethnic nationalism.

Can history be written in other ways? This is what he attempts in the third chapter — a chapter which, as history, is not successful. For what characterizes the two versions of chapter two is that «Macedonian», in each, has a single, clear referential meaning. The two warring versions, then, are linked by their respective commitment to singularity and exclusiveness. In the third chapter, by contrast, the author finds himself using the disputed term in different senses. Not only in this regard, but also with respect to numbers, his version is full of the ambiguities which are yielded by a comprehensive reading of sources which privileges none. Thus on pages 71-78, the language is always vague: at different points, regarding the Slavic-speakers of Northern Greece, we read about «*some, many, an increasing number*» and then later, with respect to a Greek government census figure of 42,000, we read, that «*the majority had probably developed Greek consciousness*» but then in the next sentence «*Many ... had not*» (p. 76).

To anthropologists, such caution is habitual when dealing with figures produced by governments. For historians, though, it suggests the slapdash or the amateur. And if one takes the courtroom metaphor seriously, one can imagine a lawyer adopting a pained expression and asking «Dr. Danforth, *what do these words mean?*». Certainly, it can easily be seen that the adversarial style favors the yes/no answer, rather than, as Clifford (op.cit., p. 321) at one point puts it, the «yes, but...». Indeed, at a later point in his article (p. 340), Clifford pointed out how much more convincing historians with «hard data» were than the anthropologists with their insistence upon the multi-sidedness of social reality.

Judged from the criteria of historians, then, anthropologists do appear, in the words of one critic listening to a panel of anthropologists in 1993, as little better than «knapsack historians». What attracts particular scorn is the supposed fascination that anthropologists have with stories, and the touching faith they are supposed to have in the veracity of all such storytellers. If the historical record of a country indicates one version and a toothless uneducated grandmother in a village reports something else, the argument goes, the anthropologists ignore the collective wisdom that the historical record represents and take instead the woman's words as less inflected, and closer to the truth.

This picture of anthropological method persists, in part, because anthropologists sometimes nurture it. For several years now, anthropologists have been debating the bases of authority, and have been concerned particularly to avoid the situation in which they privilege some versions over others and thereby serve to legitimate existing authority structures, or ignore voices and thus participate in the suppression of people's right to

speak. The result has been to seek testimony from a wide range of people—including grandmothers. If their voices attract notice, argue anthropologists, it is in part because they have so few other channels. Anthropology has come to focus on such marginal voices, and less on those of people in power, who are used to being listened to, and of giving the authorized and authoritative version of events.

Anyone interested in seeing a perfect example of this approach would be well advised to read the second part of *The Macedonian Conflict*. The later chapters offer portraits, mostly in their own words, of Macedonian migrants to Australia who have reached a range of conclusions on their own identities. This is not, though, merely a set of unedited, random stories. They speak to each other, and in each case Danforth offers his own interpretation of what the speaker is asserting. In place of the stark contrasts of the first part of the book, these narratives are arranged—artfully—to demonstrate the range of positions and passions that people display on the issue of their own and other people's self-designation.

It is the richness of the data, and the huge range of variation that it indicates, that should make the book required reading. As indicated at the opening of this review, the book is ambitious, and seeks to tie these narratives into a literature on transnational migration and group formation and maintenance in foreign countries. In this respect, it certainly complements an existing literature on the Macedonian diaspora, which already includes notable contributions by Robert Harney on Canada³ and Schierup and Alund on Scandinavia⁴. It pays less attention to *social* networks and factors than it might—the individuals who deliver accounts to Danforth are presented only as members of their national (or ethnic) communities, without class or other loyalties beyond the immediate kin group. Gender too is missing in the analysis, and some will certainly argue that the setting up of the Former Yugoslav Republic of Macedonia and Greece as adversaries omits the crucial significance of a Bulgarian dimension in the dispute.

To include all these perspectives, though, would make the book bloated, and diminish the force of its message. One part of that message, striking in all the testimony that Danforth was able to amass, is the unquestioned value of the term «Macedonian» for everyone. No-one in the whole book has anything bad to say about it—everyone wants to be a Macedonian, and no-one wants to admit that someone they are quarreling with has any right to the term. No-one ever calls someone else a Mace-

---

3. R. F. Harney, «A Note on Sources in Urban and Immigrant History», *Canadian Ethnic Studies* 9 (1977) 60-76.

4. Carl-Ulrik Schierup and Alexandra Alund, *Will they still be Dancing? Integration and Ethnic Transformation among Yugoslav Immigrants in Scandinavia*, Umea, (Sweden): Department of Sociology, 1987.

donian and means something bad; for that they use terms based on those of the two neighboring states, Greece and Bulgaria.

This small point plays itself out, in the courtroom where historians do battle, in increasingly shrill claims to sole rightful ownership. Danforth's gentle and humane argument, that we should learn to deal with a term having different meanings in the world, is one possible solution to this. But by setting the first part of the book in the same courtroom, and trying to do battle on grounds of history's choosing, he misses the opportunity to make a far more decisive contribution, which the latter part of the book could support.

In *The Caucasian Chalk Circle*, Bertold Brecht sets the final scene in a courtroom, where two mothers are claiming a child as their own. As their claims and counter-claims increase in volume and intensity, the judge draws a circle on the ground, places the child inside it, and bids the two mothers each pull an arm, to determine which of them should have the child. After a struggle, one of the rivals lets go, and the other holds up the child triumphantly. The judge then orders her to return the child to its rightful mother, who relinquished her hold rather than cause her child suffering.

History, invested in the weighing of claims, cannot easily resolve the disputes of nationalists who claim to love their countries and symbols. Its whole spirit encourages each side to look for more of its own evidence, and make great play on the weaknesses of its opponent's. In this regard, a historian-judge could be argued to encourage those before him to adopt a double standard, and treat «their» evidence differently from that of their opponents. They are documentary historians at home, and critical historiographers abroad.

What Brecht's judge was able to do was to show that rhetoric was not the equivalent of reality when it came to the notion of «mother-love». What situations such as that in «geographical» Macedonia call for is similar modes of analysis that go beyond the legalistic counting and recounting of arguments about the past, and which resist the lure of literalism on which nationalism depends. If any discipline can offer new ways of thinking about old disputes, it is anthropology, with its suspicion of the written record and its emphasis on oral narratives. Danforth's book is a courageous attempt to do justice to the ambiguities contained in the oral record, and to criticize the courtroom-style posturing of some of the more powerful players. It can only be hoped that others will take up the challenge and further expand the parameters of the debate.